

Факултет Православни богословски

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

5/10

(Број захтева)

Веће научних области друштвено-
хуманистичких наука(Назив већа научне области коме се захтев
упућује)5.2.2015.

(Датум)

ЗАХТЕВ**за давање сагласности на предлог теме докторске дисертације за кандидата
на докторским студијама**

Молимо да, сходно члану 47. ст. 5. тач. 3. Статута Универзитета у Београду ("Гласник Универзитета", број 162/11-пречишћени текст, 167/12, 172/13 и 178/14), дате сагласност на предлог теме докторске дисертације:

"Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији у XIX веку"

(пун назив предложене теме докторске дисертације)

НАУЧНА ОБЛАСТ Теологија

ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ:

1. Име, име једног од родитеља и презиме кандидата:

Петар (Радомир) Николић

2. Претходно образовање (назив и седиште факултета, студијски програм):

Православни богословски факултет, Београд, мастер академске студије

3. Година завршетка

претходног нивоа студија: 2010.

4. Година уписа на докторске студије:

2013.

5. Назив студијског програма
докторских студија:

Докторске студије теологије

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ:

Име и презиме ментора: др Владимир Вукашиновић

Звање: ванредни професор

Списак радова који квалификују ментора за вођење докторске дисертације:

1. Литургическое возрождение в XX веке: История и богословские идеи литургического движения в Католической Церкви и их взаимоотношение с литургической жизнью Православной Церкви, Москва, 2005.
2. Liturgical Renewal in the 20th Century, Eastern Christian Publications, Fairfax, VA, www.ecpubs.com, ISBN: 1-892278-95-2.
3. Confrontation of Liturgical Theologies in Translations of Holy Liturgies into Serbian Language in the 20th Century, Bogoslovski vestnik, letnik 70, 1, Ljubljana 2010, 17-24.
4. Православна Црква и савремени лаицитети - дијалог, Bogoslovski vestnik, letnik 72, 4, Ljubljana 2012, 521-532.
5. The Orthodox Church and Sacrosanctum Concilium, Bogoslovski vestnik, letnik 73, 2, Ljubljana 2013, 251-259.

Закључком Сената Универзитета од 27.10.2010. године прописано је следеће:

У случају менторства дисертације на докторским студијама у групацији техничко-технолошких, природно-математичких и медицинских наука ментор треба да има најмање три рада са SCI, SSCI, AHCI или SCIE листе, као и Math-Net.Ru листе.

У случају менторства дисертације на докторским студијама у групацији друштвено-хуманистичких наука ментор треба да има најмање три рада са релевантне листе научних часописа (Релевантна листа научних часописа обухвата SCI, SSCI, AHCI и SCIE листе, као и ERIH листу, листу часописа које је Министарство за науку класификовало као M24 и додатну листу часописа коју ће, на предлог универзитета, донети Национални савет за високо образовање. Посебно се вреднују и монографије које Министарство науке класификује као M11, M12, M13, M14, M41 и M51.)

Обавештавамо вас да је Наставно-научно веће факултета

(назив надлежног тела факултета)

на седници одржаној 29.12.2015. размотрило предложену тему и закључило да је тема подобна за израду докторске дисертације јер садржи оригиналну идеју и да је од значаја за развој науке, примену њених резултата, односно развој научне мисли уопште.

ДЕКАН ФАКУЛТЕТА

- Прилог**
1. Одлука о прихватању теме и одређивању ментора
 2. Извештај комисије о оцени научне заснованости теме докторске дисертације
 3. Електронска верзија.

Датум пријема

5/47

Број

19.10.15.

Пријава докторске дисертације

(Попуњава кандидат)

Презиме:

Николит

Име:

Петар

Број индекса:

14/3016

Адреса:

Митрополија
Стратимировић 32
21205 С. Карловци

Број телефона:

069/288-19-18

e-mail:

pnikolif@gmail.com

Предложени наслов теме
докторске дисертације

Литургијски живот и литургијска теологија у
Карловачкој митрополији у XIX веку

Потпис кандидата

З. Николит

Подаци о комисији

(Попуњава ментор)

Потпис ментора

Предлог чланова комисије:

члан комисије

члан комисије

Прилози:

1. Образложење теме
2. Curriculum vitae
3. Библиографија
4. Уплата накнаде за одобрење теме на рачун 810-2046666-36 са позивом на број 11 (искључиво за дисертације по старом програму)

Упутство за састављање образложења теме:

1. Предмет и циљ рада
2. Методе које ће се у истраживању применити
3. Основне хипотезе од којих ће се полазити у истраживању
4. Опис садржаја (структуре по поглављима) рада
5. Очекивани резултати
6. Списак литературе која ће се користити.

pŷ (B 0 < ? 0 Z 5

pŷ ! ; 0 Z 5 5 ; 5 : B @ > = A

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ**

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕМЕ ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ:

**Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој
митрополији у XIX веку**

Ментор:
др Владимир Вукашиновић,
ван. проф.

Кандидат:
Петар Николић,
14/3016

Београд
2015.

Увод: актуелност и значај теме

Карловачка митрополија, као аутономна црквена област неодвојива од Пећке Патријаршије, имала је за богослужбени живот велики значај. Поникла на почетку XVIII века (1708) када је у свом богослужбеном поретку употребљавала рукописне и штампане књиге српкословенског и рускословенског језика, Карловачка митрополија је у XIX веку доживела велику метаморфозу. Она се превасходно манифестовала у незаустављивом развоју црквене просвете коју је следствено томе пратила и експанзија штампања и прештампавања богослужбених и других књига за потребе српског народа у Карловачкој митрополији и шире. Утицај Русије и Мале Русије (Украјине) у свему томе, уосталом као и у XVIII веку, био је итекако евидентан. Поред реченог, тај утицај препознатљив је и у многим личностима и црквеним великодостојницима који су, образујући се, између осталог, на православном Истоку, стечена знања и искуства преносили у живот Српске Цркве. Свој највећи одраз имао је у области литургијске теологије.

Сматрајући да је период XIX века са теолошко–литургијског аспекта довољно неистражен, намера нам је да научној јавности интерпретирамо део обимне архивске грађе и богослужбених књига иза којих стоји плејада значајних личности који су дали немерљив допринос како црквено–просветном, тако и светотајинско–литургијском животу Карловачке митрополије и Српске Цркве уопште.

Настављајући се на до сада истражену српску теологију и богослужење XVIII века, настојаћемо у раду да прикажемо науку о богослужењу у њеном најширем опсегу, доказујући при том релевантност постојања одређених сегмената литургијског живота и литургијске теологије Карловачке митрополије XIX века.

Предмет, методе и циљеви истраживања

Непосредни предмет истраживања јесте литургијски живот и богословље XIX века. Конкретније, у питању је научно–истраживачки рад који обухвата историјско–богословску перспективу богослужбеног живота Карловачке митрополије, односно утицај на њега руског богословља, који се пренео из XVIII у XIX век. Тај утицај биће представљен кроз образовање и статус свештенства, богослужења, са посебним освртом на

служење Литургије, светотајински живот хришћана, штампање и прештампавање литургијских књига и њихово поређење, као и црквену просвету.

У изради докторске дисертације користићемо:

1. *Историјско–критички метод* са четири основне, међусобно повезане фазе:

- а) прикупљање извора
- б) богословска анализа и критика извора
- в) богословска синтеза
- г) експозиција

У његој првој фази биће извршено прикупљање и систематизација историјских извора у вези са истраживањем дефинисаног проблема истраживања.

У другој фази истраживања, богословској анализи извора, биће примењена критика доступне архивске грађе, текстова у црквеној периодици и оцена веродостојности њихових садржаја.

У трећој фази истраживања, богословска синтеза, биће извршено међусобно повезивање чињеница и постављање одређених закључака, који ће дати одговоре на питања која се тичу наше савремене литургијске праксе и теологије.

У четвртој фази, експозицији, биће извршено писано и усмено излагање истраживања, као и његова научна валоризација.

2. *Компаративни метод*, чија је сврха упоређивање појединих рукописних и штаманих богослужбених књига XIX века.

Обзиром на природу истраживања у раду ће бити коришћени примарни и секундарни извори, односно доступни архивски материјали и богослужбене књиге и црквена периодика, као и разна друга литерарна грађа XIX века, која ће нам помоћи да добијемо што јаснију слику богослужбеног живота Срба у Карловачкој митрополији.

Најважнији *циљеви* истраживања су:

- 1. да се расветли и јасно интерпретира литургијски живот и литургијска теологија XIX века у Карловачкој митрополији,

2. да се богословско–литургички анализира историјска епоха која до тада није истраживана,
3. да се прикаже значај наставка утицаја руског богословља и његове крајње консеквенце на богослужбени живот у Карловачкој митрополији,
4. да се изнесу резултати историјско–литургичке анализе друге генерације Службеника и Требника у Карловачкој митрополији,
5. да се пружи одређени богословски закључци након претходно обрађених циљева,
6. одреди какав је значај имао период постојања Карловачке митрополије за литургијски живот Срба који су живели на том етничком простору
и
7. да се пружи допринос литургијској обнови у Српској Православној Цркви.

Стање питања (status questions)

Деветнаестим веком бавили су се углавном историчари, спорадично теолози, а литургичари врло ретко. Тек у новије време неки српски литургичари отворили су многа богословска питања која захтевају систематски приступ и озбиљан истраживачки рад. То ће потврдити оправданост ове докторске дисертације, која би требало да нам пружи јаснију слику о богослужбеним животу православних хришћана на широком простору Карловачке митрополије. То је истовремено и предуслов оригиналности овог рада, који ће уз коришћење извора и врло обимне библиографије, приступити овој теми систематски и интегрално историјско–богословски, што до сада није учињено.

За одговоре на многа теолошка питања посебно су нам значајни радови, како аутора који су живели и стварали у XIX и XX, тако и оних савремених у XXI веку, почев од архијереја, свештенства и монаштва, до професора у богословским средњим и високим школама, остављајући нам дубог траг у развоју литургијског богословља. Будући да је теологију XIX века немогуће разумети без повезивања са претходним епохама, од непроцењивог значаја за истраживање библијског и светотајинског богословља XVIII и ранијих векова су радови проф. др Владимира Вукашиновића, посебно његова докторска дисертација (*Српска барокна теологија*, Врњци–Требиње 2010) у којима је, између

осталог, констатовао руски и малоруски утицај на литургијски живот Срба у Карловачкој митрополији. Хуманизам, рационализам, просветитељство, унијаћење довели су до секуларизације лаика и њихове одвојености од храма. О томе је писао Манојло Грбић (Манојло Грбић, *Карловачко владичанство* III, Карловац 1893) а стање верског живота у беседама је описао епископ горњокарловачки Теофан Живковић (*Проповједник Српске народне цркве*, Карловац 1892). У црквеној периодици XIX века аутори упорно наводе, али и траже, узроке непохађања богослужења (Јован Вучковић, *Обрачун хришћанина и православног Србина са црквом*, у: *Српски Сион*, број 9, Сремски Карловци, 1896) док архијереји канонским визитацијама настоје да заведу у парохијама ред и контролишу богослужбени поредак (Архијерејска посланица епископа далматинског Јосифа Рајачића, у: *Српски Сион*, број 24, Сремски Карловци 1904). Поготово је та пракса била изражена у време Васкршњег поста (*Писмо митрополита Стефана Стратимировића протопрезвитеру Јовану Максимовићу о проверавању служења Литургије пређеосвећених дарова у сремској архидијецези*, АСНУК МПБ, 24. 3. 1814/10). Кроз другу половину XIX века појављују се многе расправе о исправности, односно неисправности, појединих свештених радњи током служења Литургије. О томе имамо драгоцене податке у црквеној периодици: *Српско–далматински алманах*, Карловац 1836–1873, *Истина*, лист за богословску науку и пастирску практику, Задар 1885–1888, *Глас Истине*, лист за духовне беседе, животописе и старине, Нови Сад 1884–1890, *Српски Сион*, недељни лист за црквено–просветне и автономне потребе Српске православне Митрополије карловачке, Нови Сад и Сремски Карловци 1891–1908, *Дабробосански Источник*, лист за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства и народа у Босни и Херцеговини, Сарајево 1887–1889, *Босанско–Херцеговачки Источник*, мјесечни духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства, Сарајево 1890–1897, *Источник*, духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства и народа у Босни и Херцеговини, Сарајево 1898–1910, *Богословски гласник*, Сремски Карловци 1902–1914 и други. У проналажењу решења, многим ауторима полазна тачка било је *Извѣстїе оуѣителноѣ (Литургичко упутство)* спис настао крајем XVII века, који је постао саставни део готово свих каснијих штампаних издања Служебника. Као што је познато, његов циљ је био унификација богослужбене праксе. У тражењу одговора на бројна питања из литургијске теологије и праксе патријарх српски Павле (Стојчевић)

врло често се позивао на то Упутство и коментаре поменуте црквене периодике (*Да нам буду јаснија нека питања наше вере III*, Београд 1998). За истраживање теме о богослужбеним књигама, од посебног значаја су библиотеке архијереја, манастира и парохијских цркава. О томе је писао Љубомир Дурковић Јакшић (*Историја српских библиотека 1801–1850*, Београд 1963). Међутим, аутори се нису конкретније бавили садржајем рукописних литургичких књига библиотека, поготово архијерејских, чији спискови су сачувани у архивама. Изузетак чини недавни веома опсежан истраживачки подухват у библиотеци у Пакрацу (*Рукописне књиге библиотеке Славонске епархије у Пакрацу*, Београд 2015).

У Карловачкој митрополији у XIX веку циркулисале су све до тада познате свештене и црквене богослужбене књиге. Мада у литургијском поретку друге генерације српских штампаних Службеника наизглед готово да нема веће разлике, ипак је неопходно и на њих обратити пажњу и притупити поређењу са грчким и руским Службеницима епохе којом се бавимо. Владимир Вукашиновић се бавио поређењем литургијског поретка друге генерације српских штампаних Службеника са првоштампаним, као и поређењем првоштампаних са ранијим рукописним (*Српска барокна теологија: библијско и светотајинско богословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Врњци–Требиње 2010; *Српско богослужење*, Врњци–Требиње 2012). Деветнаести век је век штампања али и прештампавања литургијских књига у Карловачкој митрополији. Ова појава била је неминовност, а условљена је разлозима религиозне и политичке природе. О прештампавању богослужбених књига писали су: Никодим Милаш (*Православна Далмација*, Београд 1989) Ђоко Слијепчевић (*Историја Српске Православне Цркве II*, Минхен 1966) Никанор Грујић (*Автобиографија*, Сремски Карловци 1907) Димитрије Руварац (О прештампавању наших црквених књига у Сарајеву, *Ново време*, бр. 101–103, /1890 и бр.1, 5, 6, 15, 36, 37, 39, 40/1891). Није занемарљива ни архивска грађа. За тему о настанку и развоју литургије у Карловачкој митрополији у српским црквеним школама значајни су радови проф. др Предрага Пузовића (Богословске школе Српске Православне Цркве, у: *Прилози за историју СПЦ*, Ниш 1997) посебно његова књига о задарској богословији (*Задарска богословија*, Православни богословски факултет, Београд 2012). Никола Гавриловић писао је о карловачкој (*Карловачка богословија 1794–1920*, Сремски Карловци 1984) и вршачкој богословији (*Српско–румунско клирикално училиште у Вршцу*

1822–1867, Филозофски факултет у Новом Саду–Институт за историју, Нови Сад 1983) а Димитрије Руварац о клирикалном училишту у Пакрацу (Клирикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809–1872, у: *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, 1914.) Значајни подаци о карловачкој и задарској боголовији објављивани су у разним часописима као и годишњим *Извештајима* школа. У њима је, међутим, мало података о литургичарима XIX века, што представља потешкоћу у расветљавању њихових личности и дела. Изузетак чине двојица професора литургике с краја XIX века, Јован Вучковић и Јован Живковић, о којима више знамо на основу њихових публикованих радова. У богословској литератури до сада се нико озбиљније није позабавио садржајем и богословско–литургичком анализом њихових дела. Изузетак чине рад проф. Николе Радојчића, који се егзегетски осврнуо на покушај тумачења Јована Вучковића једног места у Теодосијевом Животу Светог Саве (Једно занимљиво место у Теодосијеву Животу Св. Саве, покушај тумачења + Јована Вучковића, ректора богословије у Срем. Карловцима, у: *Богословље, орган Православног богословског факултета у Београду*, свеска 2–3, 1935) и Миодрага Јовановића (*Неки теолошки и естетички погледи из XIX века на српско црквено сликарство*, на: <http://zlatousti.org/clanakview/index?id=86>, приступио: 5. 8. 2015) где коментарише Вучковићеве ставове из чланка „*Пред иконом Крштења Христовог или цртице из иконографије*” (Јован Вучковић, *Пред иконом Крштења Христовог или цртице из иконографије*, у: Српски сион *Српски Сион*, Сремски Карловци, 1891). О Јовану Живковићу, као литургичару и добром познаваоцу црквеног појања могуће је једино донети суд на основу његових радова, које је у великом броју објављивао и под псеудонимом.

Основне хипотезе истраживања

Основне хипотезе истраживања су:

1. Богослужбени живот на простору Карловачке митрополије у XIX веку. Руско–украјинско богословље и црквена просвета, кроз трговину и увоз литургијских књига, довели су до крупних промена у богослужбеном животу. Изражен верски индиферентизам, нецрквеност и непосеђивање богослужења, проузроковани су недовољним образовањем парохијског свештенства, а томе су

индиректно допринели хуманизам и ренесанса, као нови културолошки и философски правци, те појава социјалистичких идеја и све веће уплитање световних власти у црквене надлежности.

2. Доминирала је руско–украјинска побожност, а основни регулатор свештеничког живота биле су руске богослужбене књиге и „*Известије учительное*“, као неодвојив део Служебника штампаних у Русији. Настали теолошко–литургијски проблеми и расправе директна су последица неуједначене богослужбене праксе и недостатка потребних богослужбених књига.
3. Због прескупе штампе и отежане набавке, изражена је оскудица богослужбених књига.
4. У објашњавању литургијских дилема аутори најчешће посежу за руским богослужбеним књигама, с тим да ни грчка пракса није била занемарена. Спорадично су преовладала мишљења да је она исправнија, изворнија, а да су одређене грешке у богослужбеним књигама последица језуитског утицаја и њиховог прештампавања.
5. Феномен вишедеценијског штампања и прештампање црквених књига проузрокован је разлозима религиозне и политичке природе. Аустроугарска власт, још од почетка XVIII века, подуже је пратила и контролисала увоз руских штампаних богослужбених књига, мислећи да се кроз њих Срби моле за руског цара.
6. Последњу деценију XIX века обележила је намера црквене јерархије за унификацијом литургијског текста и једнообразношћу црквених обреда. У том циљу штампан је 1892. године *Велики типик* иришког свештеника Василија Николајевића који у пракси није испунио свој циљ.
7. Садржај и богослужбена употреба црквених књига утицали су на црквено школство, односно предаваче литургике, од чијег образовања и посвећености су директно зависиле генерације будућих српских свештенослужитеља.

Очекивани резултати истраживања:

Полазећи од предмета и циља истраживања, постављених научних хипотеза и научних метода, истраживање треба да помогне објективном сагледавању и разумевању улоге и значаја богословске мисли у Карловачкој митрополији у XIX веку за историју српског богослужења. Истовремено, рад треба да одговори на питање продуженог утицаја руско–украјинске теологије и њених последица на богослужбени живот у Карловачкој митрополији. Када је у питању појава и идентификација српских и руских штампаних Служабника и Требника XIX века, онда се очекују одговори на питања: из којих разлога су они прештампавани и шта је разлог преписивачке делатности која је продужена у другу половину XIX века и какав је њихов садржај. Од предложене докторске дисертације треба очекивати да кроз литургичко–богословску анализу богослужбеног живота Карловачке митрополије и њених литургијских књига допринесе бољем разумевању развоја српског богослужења код Срба. Осим тога, треба очекивати да рад послужи и свеобухватнијем одговору на савремене литургичке недоумице.

Схематски приказ рада (по поглављима)

Предговор

Садржај

Увод

- Тема и циљ рада
- Извори
- Досадашња и тренутна истраживања
- Методологија
- Структура рада

Први део: Евхаристијско богословље у Карловачкој митрополији у XIX веку

1. Историјско–географски оквири богослужбеног живота у Карловачкој митрополији у XIX веку

1. 1. Српски народ у Карловачкој митрополији у XIX веку
1. 2. Образовање и статус свештенства

1. 3. Особености богослужбеног живота
- 2 . Литургија у Карловачкој митрополији у XIX веку
 2. 1. Златоустова и Василијева Литургија у богословској мисли
 2. 2. Литургија пређеосвећених дарова у богословској мисли
 2. 3. Јаковљева Литургија
3. Теолошко–литургијски проблеми и расправе у архивској грађи и црквеној периодици XIX века
 3. 1. Проскомидија
 3. 2. Литургија речи
 3. 3. Евхаристија

Други део: Литургијске књиге у Карловачкој митрополији у XIX веку

1. Богослужбене књиге Карловачке митрополије
 1. 1. Извори за истраживање богослужбених књига
 1. 2. Рукописне литургијске књиге и њихове особености
 1. 3. Упоредна анализа рукописних Требника XIX века
 1. 4. Штампане литургијске књиге и њихове особености
 1. 5. Упоредна анализа друге генерације штампаних Службеника са руским и грчким Службеницима XIX века
 1. 6. Особености друге генерације штампаних Требника
 1. 7. Мотиви прештампавања богослужбених књига
2. Литургика у Карловачкој митрополији у XIX веку
 2. 1. Планови и изваштаји клирикалних школа
 2. 2. Литургијски живот у клирикалним школама
 2. 3. Литургијски уџбеници и скрипта клирикалних школа
3. Литургичари XIX века у Карловачкој митрополији

3. 1. Литургичари у клирикалним школама
3. 2. Литургичко богословље протопрезвитера Јована Вучковића
3. 3. Литургичко богословље протопрезвитера Јована Живковића

Закључак

Резиме на енглеском језику

Извори и литература

Прелиминарна структура рада

Након увода, рад ћемо поделити на два дела.

Први део рада под називом „Евхаристијско богословље у Карловачкој митрополији у XIX веку“ имаће укупно три поглавља. Прво поглавље говориће о историјско–географским оквирима богослужбеног живота у Карловачкој митрополији. То поглавље је неопходно ради контекстуализације епохе коју истражујемо. Као што је познато Карловачка митрополија заузимала је огроман простор од Далмације на западу до Ердеља на истоку а био је под влашћу Аустроугарске монархије. Један његов део окупирали су Французи (Далмација) а са истока је већ постојао више од века утицај руске црквене просвете и руског богословља на српски богослужбени простор, русификован посебно кроз трговину и увоз богослужбених књига. Поред наведеног, Срби на простору Карловачке митрополије непрекидно су били изложени унији и прозелитизму, а није био занемарљив ни исламски утицај са југа. Такође, не смемо заборавити да су хуманизам и ренесанса, као нови културолошки и философски правци који су подједнако стајали у знаку хилијазма, индиректно извршили утицај на богослужбени живот и народну побожност, односно у крајњој линији на промену односа према њему српског становништва, поготово у урбаним срединама. Изражен верски индиферентизам још више је појачан појавом социјалистичких идеја и све већим уплитањем световних власти у црквене надлежности.

Полазећи од чињенице да су презвитери значајан субјекат Цркве и главни носилац богослужбеног живота у парохији, настојаћемо да у основним цртама интерпретирамо њихово образовање и друштвени и материјални статус под Аустроугарском влашћу XIX века. Намера нам је да кроз тај одељак истражимо однос свештенства према

богослужењима и верном народу и поближе размотримо околности и проблеме епохе којом се бавимо. Опште познато је да је кроз већи део XIX века у неким областима Карловачке митрополије изражено недовољно образовање парохијског свештенства. То је, видећемо, не само утицало на нецрквеност и индиферентност лаика већ и на њихово лакше потпадање под унију, израженој поготово у Далматинској дијецези. Евидентно је да тадашња српска периодика објављује чланке у којима позива Синод да поведе бригу како би свештеници били довољно образовани и примерног владања и живота. Наводе се примери свештеника неспособних да служе и проповедају, истичу слабости познавања богословске књижевности, говори о потпуној неспремности свештеника да одоле искушењима која их чекају на парохијама, разним пропагандама, насртају шовинизма и назаренства. С друге стране, истиче се мудрост и ученост католичких и протестантских клирика. Помиње се, такође, лоше образовање придворних калуђера и указује на неопходност да богослови схвате да знање свештенику отвара могућност за успешан рад и бављење науком. Богословије никако не би требало да буду установе које су само путоказ ка рукоположењу и што бољој парохији. Материјални положај многих парохијских свештеника, како у XVIII тако и у XIX веку, био је изузетно лош, што се одразило и на њихов став према богослужбеном животу. Карловачки митрополит Стефан Стратимировић покушавао је у време свог архипастирствовања да побољша незавидан свештенички статус од самог почетка XIX века. Документа о тој проблематици датирају из 1801, 1804 и 1807. године. Царском уредбом из 1836. године нису били задовољни свештеници који су живели у крајевима са мало парохијске земље, а материјални статус православних свештеника погоршан је још више после револуционарне 1848/49. године. Видећемо да су лошем положају Српске Цркве и њеног свештенства у Митрополији допринели Анте Старчевић својим антисрпским тезама, као и Бахов апсолутистички режим. Лоше материјално стање свештенства био је лајтмотив многих пастирских беседа, у чему се посебно истицао горњокарловачки епископ Теофан Живковић, један од најзначајнијих беседника XIX века.

У оквиру првог поглавља бавићемо се особеностима богослужбеног живота у Карловачкој митрополији у XIX веку. Он је видећемо, зависио од архијереја, свештенства, али и Аустроугарске власти. Слика богослужбеног живота у највећем делу Карловачке митрополије веома је лоша. Горњокарловачки владика Петар Јовановић Видак први је

архијереј који је на самом почетку XIX века приметио евидентан пад црквеног живота, бескорисност црквених проповеди, поучавања и читања владичанских посланица. Према презвитерским извештајима из тог времена, у многим храмовима Литургија је служена нередовно. Са духовним стањем у Српској Цркви у Карловачкој митрополији врло добро био је упознат поменути епископ Теофан Живковић, чије беседе сведоче о одвајању народа од богослужења и светосавског предања. Живковић истиче особеност Српске Цркве у освештању свечарског кољива и колача и заупокојеној Литургији. Опомиње вернике кад не треба да се моле коленоприклоно, упозоравајући их да је то дозвољено само у посне дане и код нарочитих пригодно молитвених призивања Светог Духа. Позивао је владика Теофан у својим омилијама на опрез при куповини разних морално—поучних књижица штампаним латиничним писмом и куповини икона које не одговарају нашем православном обреду. Проблем нецрквености и непосеђивања богослужења у храмовима изражен је био и у другим местима и дијецезама Карловачке митрополије. Узрок таквим појавама, по мишљењу аутора текстова, били су: потпуно изостајање или површност свештеничких проповеди на Литургијама, крштењима, а поготово венчањима и уопште лоша катихизација. Негативни утицај на лаике, у већој мери, имали су и ширење секте Назарена, непобожни и антихришћански натписи у штампи и отворени и неоправдани напади на свештенике. У циљу решавања нагомиланих проблема, архијереји позивају свештенике да редовније проповедају на свим важнијим богослужењима. Према српском народу критички се у својим радовима понео 1896. године професор и тадашњи ректор Карловачке богословије Јован Вучковић. Он наводи да народ не поштује Црквене заповести, да свештеници служе у готово празним храмовима. Многи хришћани у цркву нису били од крштења или склапања брака, а причешћивали су се још у детињству. Мада је многе лаике одвојене од литургијске заједнице и светотајинског живота водио секуларистички дух времена, видећемо да тако није било свуда. Захваљујући тадашњем проти Георгију Бранковићу, потоњем Карловачком митрополиту, и његовим претходницима, у храму у Сомбору су сачували праксу служења дневног богослужбеног круга успостављену у време знаменитог окружног протопрезвитера и кандидата кијевске Духовне академије Христифора Попића (1724–1799) а коју је обновио протојереј Василије Ковачић. Бранковић је свакодневно служио сва дневна последовања и на крају Литургију. Пред крај XIX века, Архијерејски Синод у Сремским Карловцима, 29. марта 1899. године,

усвојио је *Дисциплинарна правила за православно српско свештенство у опсегу православне српске митрополије карловачке*. У оквиру *Општих правила за живљење и служење свештених лица*, акценат је стављен на примерни хришћански живот, ревносно учење и побожно богослужење, као и усавршавање и умножавање способности и знања свештеника. Наглашено је да црквене књиге морају да буду „дозвољеног издања“, а да је занемаривање литургијских беседа кажњиво. Последњу деценију XIX века обележила је намера црквене јерархије за унификацијом литургијског текста и једнообразношћу црквених обреда. У том циљу штампан је 1892. године *Велики типик* иришког свештеника Василија Николајевића, који у пракси није постигао свој циљ. Почетком XX века за строго држање прописаних црквених правила и једнообразност у богослужењу залагао се Димитрије Руварац, предлагајући епископима да тим поводом издају Окружницу свештеницима, а саветује исправку и ново издање Николајевићевог Типика.

У другом поглављу размотрићемо Златоустову, Василијеву и Пређеосвећену Литургију у богословској мисли. Током богослужења дешавале су се понекад ситуације које су код парохијана, па и самих служашчих, изазивале недоумице. Рецимо, питање отварања и затварања Царских двери у току Литургије, инсистирање на антифоном појању, примања антидора присутних у храму, момента произношења литургијске беседе и друго. Мада се служење Литургије пређеосвећених дарова у време Свете Четрдесетнице подразумевало, у свим местима није било тако. Негде је служена само средом или петком, а било је места где народ за њу није ни чуо. У последњој деценији XIX века, свештеник Лазар Богдановић служење ове Литургије доводи у везу са праксом архијереја да у многа места Карловачке митрополије у XVIII и XIX веку шаљу у народ посебне калуђере–духовнике, који су исповедали лаике. Богдановић је сматрао да се њеним служењем стиче воља за исповест и причешћивање, стога је треба служити у местима где год је то могуће. Према његовом мишљењу, многи свештеници не знају да служе Пређеосвећену Литургију, јер немају темељну ђаконску праксу. Богдановић сматра да исправан поредак служења Пређеосвећене Литургије садржи Служебник, штампан у Бечу 1854. године.

Краће поглавље о Литургији апостола Јакова отворићемо питањем које је у књизи *Велики вход–огледи из српског литургијског предања: XIII–XXI век* поставио професор Православног богословског факултета у Београду Владимир Вукашиновић: Да ли се Јаковљева Литургија уопште служила на теориторији Карловачке митрополије у XVIII и

XIX stoleћу? На то питање професор Вукашиновић кратко одговара да за сада нема поузданог и дефинитивног доказа о њеном служењу. У закључку одељка под насловом *Литургија светог апостола Јакова у српском рукописном предању: Од Свете горе XVII до Карловачке митрополије XVIII и XIX века* аутор констатује да су богослови Карловачке митрополије Јаковљеву литургију користили у *конфесионално полемичке сврхе*, поткрепљујући овај навод примерима који се везују за две врло значајне личности XVIII века, епископа посвећења Партенија Павловића и епископа Дионисија Новаковића, односно њиховим преводилачким радом. Што се тиче XIX века, за сада из тог времена постоје два рукописа и оба су из 1830. године. Први се чува у Музеју СПЦ у Београду (МСПЦ 716) и препис је хоповског јеромонаха Митрофана Алкича, док је други преписан у Крушедолу и чува се у Библиотеци Српске Патријаршије (ПБР 158). Оба Службеника у којима се налази Јаковљева литургија преписана су за време карловачког митрополита Стефана Стратимировића (1790–1836). Једно писмо митрополита карловачког Стефана Станковића (1837–1841) које смо пронашли током нашег истраживања (АСНУК МПБ, 13/1841) доказује нам његово интересовање за Јаковљеву Литургију. Упутио га је анонимном пријатељу, молећи га да му пронађе текст Литургије Светог апостола Јакова на грчком или хрватском језику и каноне Православне Цркве. Адресат са жаљењем одговара Станковићу да тих књига више нема и да се, можда, могу набавити само код бечких антикара или у иностранству. Овај податак нас наводи на закључак да Станковић изгледа није био упознат са постојањем Алкичевог и Партенијевог преписа, а један од могућих разлога био је њено служење.

У трећем поглављу првог дела рада бавићемо се теолошко–литургијским проблемима и расправама које смо пронашли у архивској грађи и црквеној периодици XIX века. Доказаћемо да су они директна последица врло неуједначене богослужбене праксе, недостатка одговарајућих богослужбених књига, о чему ћемо писати у наставку рада и често пута већ поменутог незнања и недовољног образовања свештенослужитеља. У црквеној периодици углавном сусрећемо текстове полемичке природе, који су се најчешће односили на Свету Литургију. Интересантна је околност да је већи број радова анониман. Број објављених расправа литургијске природе, свеобухватно гледајући, није мали и стога их сматрамо врло корисним за упознавање са литургијском праксом временске епохе коју истражујемо, као и односа свештеника и ђаконa према богослужењу. Ми ћемо се у нашем

раду бавити у највећој мери проблемима који се односе на Златоустову Литургију. Грађу смо црпели из више црквених часописа XIX века, од којих су неки наставили да излазе и у XX. То су: *Српско–далматински алманах* (Карловац 1836–1873) *Истина*, лист за богословску науку и пастирску практику (Задар 1885–1888) *Глас Истине*, лист за духовне беседе, животописе и старине (Нови Сад 1884–1890) *Српски Сион*, недељни лист за црквено–просветне и автономне потребе Српске православне Митрополије карловачке (Нови Сад и Сремски Карловци 1891–1908) *Дабробосански Источник*, лист за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства и народа у Босни и Херцеговини (Сарајево 1887–1889), *Босанско–Херцеговачки Источник*, мјесечни духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства (Сарајево 1890–1897) *Источник*, духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства и народа у Босни и Херцеговини (Сарајево 1898–1910) и *Богословски гласник* (Сремски Карловци 1902–1914). Одабрану проблематику распоредићемо према опште познатој подели Литургије на њена три главна сегмента: Проскомидија, Литургија Речи и Евхаристија. Увидом у садржај анализираних текстова дошли смо до закључка да су се у објашњавању литургијске праксе текстописци служили најчешће руским богослужбеним књигама. Међутим, видећемо да ни грчка пракса није била занемарена, него чак напротив, преовладала су мишљења да је она исправнија, изворнија, а да су одређене грешке у богослужбеним књигама последица језуитског утицаја али и њиховог прештампавања. У нашем раду третирали смо и одређене проблеме који су расправљани у првој деценији XX века, али чији је корен настанка далеко ранији. Током интерпретације одговарајућих решења за настале проблеме, аутори текстова користе познате патристичке изворе, текстове тумача литургије: Св. Симеона Солунског, Германа Цариградског, Николе Кавасиле, литургијских упутстава штампаних у различитим периодима XIX века, не одвајајући се при том од светоотачког Предања, сачувног у богослужбеном животу наше Цркве. У прегледаној црквеној периодици до сада нисмо пронашли ни један текст на основу којег би стекли увид у начин проскомидисања, број употребљених просфора, редослед вађења честица и њихова намена, начин вађења Агнеца и остало. То нам непобитно говори о пракси која се дубоко укоренила у литургијском поретку друге генерације Службеника. Истакнута су углавном два проблема, а односе се на материју Крви Христове–вино и свештену радњу кађења. Мада је превасходно у Литургији

употребљавано црвено вино, констатовали смо да је било случајева коришћења вина неодговарајуће, беле боје и квалитета. У циљу спречавања таквих појава, Дабробосански митрополит Ђорђе Николајевић издао је свештенству *Окружницу* у којој наводи да се искључиво употребљава природно црвено вино. Констатовали смо да је у највећем броју храмова, након проскомидије, примењивана раширена пракса кађења целог олтара и храма. Међутим, негде је свештеник пред почетак Литургије кадио само место предложења и цео олтар. У оквиру Литургије Речи издвојићемо три проблема: затварање и отварање Царских двери, подизање руку свештенослужитеља и читање књига Апостола и Јеванђеља. Аутори су расправљали о подизању руку свештенослужитеља у појединим моментима служења Литургије. Негде је та свештена радња била забрањена, под изговором да није источног порекла. Заузимајући став да су подизање руку, као и кађење тамјаном, непрекидни и свети обредни закон наше Православне Цркве, подједнако значајни и важни, а забрана подизања руку, довела би временом и до забране кађења. Неуједначену литургијску праксу констатовали смо код подизања Часних дарова над антимином. Наиме, негде су свештеници (или ђакони) у том моменту чинили знак крста. У размотреним чланцима аутори углавном закључују да ту праксу не подржавају *Службеници* и *Архијерејски чиновници*, те да је она догматски и литургички неправилна. С друге стране, такав поступак се у појединим расправама толеришао и позивао да се тамо где је то уобичајено, ништа не мења. Постојала је и нејасноћа око изговарања речи установљења на Литургији, када се служи саборно. Да ли речи Господње: *Примите, једите (...) Пијте од ње сви (...)* а поготово речи претварања *И учини овај Хлеб (...)* и *То што је у Чаши овој (...)* изговара само началствујући или и сви други служашчи у глас истовремено? Мада је пракса била неуједначена, пресудни утицај на решавање овог (уосталом као и другим случајевима) проблема, имао је руски спис *Извѣстіе оучительное* које напомиње да кад Литургију служи више свештеника онда би сви требало да изговарају речи установљења, с том разликом да по чину најстарији, началствујући, свештеник говори гласно, док остали тајно, али истовремено са њим. Питање које је заокупљало свештенослужитеље било је и да ли свештеник код возгласа *Светиње светима* Агнецом закрсти изнад диска или не и да ли се при том подиже само Агнец или и путир и дискос? Опште прихваћено мишљење је да се том приликом уздиже само Агнец, не Свети путир и дискос, нити се Агнецом дискос закрштава. У раду ћемо

размотрити дилему око причешћивања презвитера и ђакона, када не служе Литургију. Видећемо да је већи део свештенства био мишљења да деци треба ускраћивати причешћивање, што је потпуно супротно учењу Цркве и Светом предању. Међутим, на Пређеосвећеној литургији могла су се причестити само одрасла деца, јер је владало мишљење да је одојчадима ризично давати тврду храну. Супротно данашњој пракси где је могуће причешћивање из више пута, у XIX веку се овакав поступак сматрао за недостатак страхопоштовања према Светој тајни Тела и Крви Господње. Препоручивало се да уколико причешћа нестане, да се у том случају узму честице за болне или другог дана одслужи нова Литургија. Установили смо да је постојао и проблем времена причешћивања лаика, те су неки свештеници причешћивали после литургијског отпуста. Закључак који се намеће јесте намера свештеника да верне задрже у храму до отпуста. Једна од дилема односила се на примање антидора. Мишљења о томе да ли антидор примају сви (пракса Грчке цркве) или само они који се нису причестили нити јели, су подељена. У хришћанском благочешћу се одржао обичај да се антидор прима пре јела. У црквеној штампи расправљало се о редоследу изговарања јектенија и возгласа, када Литургију служи више свештеника. Констатовано је да у нашим црквеним књигама не постоји утврђен редослед изговарања прозби. Пракса је различита код појединих помесних Цркава, али не би требало да буде различита у оквиру једне помесне Цркве, какав је управо случај код нас.

Други део нашег рада носиће наслов Литургијске књиге у Карловачкој митрополији у XIX веку и имаће, такође, три поглавља. Циљ нам је да представимо литургијске књиге које су биле у богослужбеној употреби на простору Карловачке митрополије. Када су Срби масовно прешли на просторе Аустроугарске монархије, нису затекли штампарије за издавање неопходних богослужбених књига. Стога су били приморани да их набављају из Русије и Украјине, пре свега, због истоветности богослужбеног, црквенословенског језика. Та чињеница, била је довољан разлог за константна подозрења монархијске власти и настојање да под своју контролу ставе њихову набавку и штампање. Настојећи да спрече оправослављивање, српски народ хтели су да расправославе, поунијате. У томе нису успели, захваљујући успешној мисији Цркве и свеукупном богослужбеном животу, чији је извор био у литургијским књигама. Видећемо да је готово кроз цео XIX век владала оскудица богослужбених књига, а разлози

су прескупо штампање и отежана набавка. Стога су неке од њих преписиване. Бавићемо се изворима за истраживање богослужбених књига, међу којима су од посебног значаја библиотеке архијереја, манастира и парохијских цркава. Током XVIII и XIX века богослужбене књиге су стизале из Русије и Украјине. Штампане су и прештампаване у: Будиму, Бечу, Венецији, Москви, Кијеву, Салцбургу, Сарајеву, Београду.... Број њихових издања није мали, па их је готово немогуће све прикупити. У истраживању ћемо се бавити рукописним и штампаним литургијским књигама на простору Карловачке митрополије. Посебан одељак посветићемо другој генерацији српских штампаних Службеника и њиховим упоређивањем са грчким и руским. Познато је да је код Грка у XIX веку дошло до одређених богослужбених промена. Предмет наше анализе биће и сачувани рукописни Требници XIX века. Најстарији је из 1800. године, следе из 1817, 1846, док се за један зна само да припада половини XIX века. Истражићемо феномен прештампавања литургијских књига. Аустроугарска власт, још од почетка XVIII века, подуже је пратила и контролисала увоз руских штампаних богослужбених књига за потребе Српске Цркве, сматрајући да се по тим књигама моле Богу за руског цара. Канцелар гроф Саурау интересовао се 1817. године за руске богослужбене књиге, које се користе у православним далматинским храмовима. Тражио је мере њиховог дискретног уклањања и забранио увоз. Аустроугарски цар Франц I је 22. децембра 1830. године Рајачићу наредио, да пази да се у Далмацију не унесе руске књиге, док је гувернер Далмације, гроф Венцеслав Лилијенберг, захтевао да се из црквене уклоне све руске богослужбене књиге, јер се по њима православни моле за руског цара, а не аустријског, те би их требало поново штампати у Бечу или Пешти. Рајачић је одбио, видевши у томе покушај унијаћења и намерно је понудио високу цену за штампање књига. Сматрамо да постоје три разлога због којег су се аустријанци борили против руске штампане књиге: политички да се не би помињала власт друге државе, економски да паре не би остајале Русима и психолошки да се избегне осећање јединства и захвалности руском народу. О прештампавању књига разговарало се 1850. године на много вишем нивоу, у Бечу, чији је циљ био договор комисије шта је неопходно учинити за спровођење акције прештампавања књига које се набављају из иностранства. Тај чин требало је да финансира аустријска влада, а посао обави јефтиније у државној штампарији. Рајачић је у писменом обраћању Бечу експлицитно нагласио да се у прештампавању неће дозволити никаква измена, изузев да се на првом листу хартије,

уместо имена владара државе у чије време је богослужбена књига штампана, замени именом „*свемилоствитог нашег цара и великог војводе*“. На бечком скупу предложено је да све цркве добију нове богослужбене књиге, а старе постепено уклоне. У даљем развоју догађаја Српска црква у Карловачкој митрополији је у планираној опсежној акцији прештампавања књига имала чврст и непоколебив став, иза којег је стајао сâм патријарх Рајачић. У писму бечком министру Баху писао је следеће:

„Основно је правило у нашој светој цркви: никакву новотарију ни у догмама, ни у предању ни у спољашњим обредима. То основно правило спасло је и сачувало нашу св. цркву кроз све буре за толике векове чисту; због њега су и добили њени посљедоваоци часни назив “Староверци” од свију западних народа“.

Тај конзервативизам у таквој политичкој ситуацији био је у потпуности оправдан, јер ту није било речи о литургијским анализама и развоју живота цркве, него о страху да се не би из незнања и необразованости у евентуалним променама подметнуло нешто што би поткопало учење Цркве. Стога, можда и ово садашње десничарење у Цркви, дубоко укореењено као конзервативизам, памте многи као здрав феномен, јер је у тим тешким временима спасило цркву, али данас оно више није валидно.

Заједнички став и жеља у Бечу окупљених црквених поглавара била је да се црквене књиге прештампавају без и најмање промене у тексту. Али, видећемо да се и поред таквог става у појединим прештампаним руским црквеним књигама прибегавало текстуалним изменама и допунама. С друге стране, отворено је и врло важно питање православности прештампаних руских и украјинских издања. На то је први указао архимандрит Никанор Грујић. У прилогу *Извештаја*, којег је у новембру 1851. године поднео Јосифу Рајачићу, критиковао је *Велики Требник* Петра Могиле, у којем су елементи учења римске Цркве. Успротивио се његовом прештампавању, сматрајући да је неупотребљив за наш богослужбени поредак. Никанор је том приликом Рајачићу доставио примедбе до којих је дошао на основу поређења појединих последовања у *Служебницима*: московском из 1756, штампаном на румунском језику у Сибију 1831. и Јашију 1845, грчком штампаном у Венецији 1839. године као и *Требницима*, словенском из Москве штампаног 1761. и румунском из Сибија 1815. Прештампавање литургијских књига отпочело је у Бечу 1852. године, а надзор над њима имао је архимандрит Герасим Петрановић, који је са земунским протом Савићем обавио коректуру. Након Савићеве

смрти, за коректуру књига пре штампе у манастиру Крушедолу био је задужен Никанор Грујић. За прештампавање већине црквених књига, у временском раздобљу од 1832–1879. године, благослов су давали српски митрополити. Међутим, мисли о велеиздаји у Карловачкој митрополији путем текста у богослужбеним књигама, Аустроугарску власт нису напуштале ни почетком XX века. Стога су 1915. године од Синода поново затражили извештај. Поједини епископи су их слали администратору Карловачке митрополије, епископу Мирону Николићу, а на основу њих су Димитрије Руварац и Иринеј Ћирић сачинили табеларни преглед штампаних богослужбених књига од XVIII–XX века. Вишедеценијско штампање и прештампавање црквених књига, њихов садржај и богослужбена употреба утицали су директно на црквено школство, односно образовање будућих српских свештенослужитеља. Стога ће наше следеће поглавље бити посвећено Литургици у XIX веку у Карловачкој митрополији, коју ћемо обрађивати у оквиру црквене просвете. Она је, с једне стране, у XIX веку била неодвојива од Русије, а та веза одвијала се кроз промену богослужбеног језика, набављање нових богослужбених књига, измену календара, увођење литургијских обичаја других средина, довођење руских учитеља и друго. На тим основама и у изузетно тешким историјским и политичким околностима настајале су и нестајале клирикалне школе с краја XVIII и почетка XIX века у Карловачкој митрополији, иза којих је стајао карловачки митрополит Стефан Стратимировић. Након отварања првог клирикалног училишта, карловачког (1794) у другим епархијским седиштима почеће са радом богословске школе у: Плашком (1801), Пакрацу (1809), Вршцу и Араду, са румунским и српским одељењима и српском одељењу у Темишвару (1822) и Шибенику (1833) која је премештена у Задар, 1841 године. Стратимировић је врло добро знао да српски народ своју Православну хришћанску веру може да сачува уколико буде имао школоване свештенослужитеље, који ће окупљати народ у Богочовечанско Тело Христово–Цркву и служити Литургију. Јер, школовало се у правој мери управо за богослужење, за култне радње. У раду ће стога бити речи о плановима, протоколима и извештајима клирикалних школа. Ово нам је значајно, јер ћемо на основу тога стећи увид у почетке науке о богослужењу као посебне академске дисциплине. Основна литургичка знања кандидати су у почетку стицали у оквиру литургици сродних дисциплина: пастирског, догматског и моралног богословља, историје хришћанске вере и православне цркве, катихетике и омилијатике. *План о устројству*

православних клирикалних школа у Угарској сачинио је 1820. године митрополит Стефан Стратимировић, према којем су радила клирикална училишта. За наше истраживање важан је трећи одељак документа у којем се налазе наведени богословски предмети и уџбеници. Заједнички предмети за клирике оба разреда били су: ритуалиа (обредословље) и тумачење недељних и празничних јеванђеља. У оквиру ритуалистике наведено је да се она односи на неговање верских обичаја Источне цркве грчког обреда, управљање светињама, порекло цркве, обреде и церемоније, појање и јавне молитве. У оквиру пастирског богословља клирици су учили: о узвишености свештеничке службе, њиховом васпитању и дужностима, дужности да поучавају речима и делом, затим о молитви и светотајинском богословљу. Циљ наставе у свим клирикалним училиштима у Карловачкој митрополији био је да кандидате религиозно и морално припреме и оспособе да успешно обављају богослужбене радње у храму и изван њега. Оне су савршаване на црквенословенском језику, на којем су биле написане богослужбене књиге и у њима црквене службе и обреди. *Декрет о Православној цркви у Далмацији* из 1808. године предвидео је да се заједно са самосталном епископијом оснује и Сјемениште за образовање православног клира, где би један од предмета био *богословије и црквословије или литургија*. Школа је отворена у време епископа далматинског Венедикта Краљевића, радила је кратко, када је због антиправославног учења укинута. Срби су своју богословску школу поново добили у време далматинског епископа Јосифа Рајачића, у Шибенику 1833. године, која је од 1841. до 1864. радила је у Задру, и према тадашњим наставним Плановима, предавала се литургија. У Карловачкој реорганизованој богословији, литургија као посебан предмет појавила се школске 1877/78. године. Видећемо да се богослужбени живот у клирикалним школама одвијао на готово идентичан начин. У прилог томе говоре *Дисциплинарна правила за полазнике клирикалних школа* и сачувани *Извештаји*. У одељку о литургијским уџбеницима полазна тачка биће нам прва литургија код Срба, *Епитом* будимског Епископа Дионисија Новаковића, из које су ђаци првенствено учили литургијску теологију. Мада нисмо пронашли ни један документ у коме се експлицитно наводи да је Дионисијев приручник литургијског богословља употребљаван у настави у карловачкој и другим богословијама, он је свакако веома дуго био основно литургијско штиво за будуће свештенослужитеље. Мада се литургијска грађа у почетку предавала највише у оквиру пастирског и моралног

богословља и катихетике, постојали су посебни литургијски уџбеници из Русије. Те књиге су, видели смо напред, прештампаване, али и кориштене као материјал за писање, углавном, ретко сачуваних скрипта. Најчешће, радило се о преводима или састављању по узору на руске литургијске уџбенике. Уз извесне надопуне, скренућемо пажњу на оне које сматрамо кључним за наш рад, а на основу којих можемо да пратимо даљи развој литургијског богословља у Карловачкој митрополији. Занимало нас је које су то биле прве књиге којима је *Епитом* уступио своје место. Констатовали смо да су то најчешће биле руске литургијске и друге богослужбене књиге. С почетка XIX века издвојићемо две: *Новая Скрижаль*, прво издање из 1803, архиепископа нижегородског и арзамаског Венијамина и *Историческое, догматическое и таинственное изясненіе божественной литургии*, московско четврто издање 1807, Ивана Дмитревског. Предложио их је у оквиру ритуалистике Стефан Стратимировић у *Наставном плану и програму из 1820*. Налазимо их и као део књижног фонда српског одељења вршачке клирикалне школе. У епископској библиотеци у Плашком, чувају се литургије Самуила Андриевича, практично упутство за свештенослужитеље за вршење Светих Тајни од А. Хопнацког, московска издања из 1882. и 1883, литургија од Лебедева (крај које стоји напомена да је уџбеник одобрен за семинарије и гимназије). Поред тога, професори су састављали скрипта, или су их преписивали од колега у карловачкој богословији. У вршачком училишту у томе су се посебно истицали Самуило Маширевић, потоњи патријарх српски и Пахомије Јовановић. Сачувано је осам њихових скрипта. На основу датог приказа српских вероучевних књига у Аустроугарској, које је обрадио Вељко Миросављевић почетком XX века, знамо да је 1824. године штампана једна литургија, коју је саставио Никола Болгар. Миросављевић пише да је била опширнија од Новаковићевог *Епитома*, што нам потврђује да је *Епитом* и тада био актуелан у настави. Са грчког језика превео је непознати аутор и штампао у Будиму под насловом: *Сокровишче Христианскоје то јест толкование свјатих тајин, свјатог храма. Сосудов церковних и божествене и свјашчене Литургии*. Као рецензент и могући преводилац наводи се и митрополит београдски, а тада епископ будимски Дионисије Поповић. Будући да је владика плаћао извесног Луку Миланова да преводи богословске књиге, није искључен његов преводилачки рад на овом литургијском делу. Међутим, нисмо наишли на доказ да ли се ова књига користила у богословским училиштима. Када је 1875. године поново отворена реорганизована Карловачка

богословија, литургика се, наглашава наш литургичар Лазар Мирковић, предавала на основу поменуте књиге *Историческое, догматическое и таинственное изясненіе божественной литургии* Ивана Дмитревског. Професори су је користили све док се у Москви 1881. године није појавила *Наука о богослужењу православне цркве* Петра Лебедева. Доживела је два превода на српски, а професор литургије у Карловачкој богословији Јован Живковић прерадио је и допунио, те је као манускрипт више од две деценије употребљаван у настави. Доживела је три литографска издања, а последњи је објављен 1913. Пронашли смо литографско издање литургије из 1888. године. На основу њега анализираћемо садржај предмета и метод по којем је литургичка грађа предавана у Карловачкој богословији. Литургика се у богословијама предавала и по књизи *Црквено богословіе или Црквесловіе за ученике виши разреда*, штампаној у Београду 1860. Захваљујући, такође, *Извештајима Карловачке богословије*, данас нам је познат садржај предмета литургије. Међутим, *Извештај* (пети) из 1893/4. школске године, даје нам још детаљнији увид у садржај литургичких тема и он се практично није мењао до краја XIX века. На крају одељка поменућемо драгоцени литургички уџбеник *Познавање цркве или Обредословље*, који је са благословом архиепископа београдског и митрополита српског Михаила, у Београду 1895. објавио игуман хаџи Теофило Стефановић. Мада је штампан ван граница тадашње Карловачке митрополије, није искључена његова употреба у настави тамошњих клирикалних школа. За нас је од великог значаја навођење у предговору разлога објављивања уџбеника: прво – због празнине и оскудице у списима тумачења богослужбених обреда, молитава и црквених утвари, друго – до тада се још није појавило дело погодно за разумевање богослужбених обреда и молитава, а што утиче, развија и утврђује побожност и преданост верујућих цркви и треће – наш народ готово пред крај XIX века није био упознат са црквом и њеним обредима што је проузроковало опалу побожност у народу и равнодушност и антипатију према свему што је црквено. Оскудна архивска грађа и документа фокусирали су нас на литургичаре два клирикална училишта, Сремским Карловцима и Задру, будући да у годишњим Извештајима те две школе налазимо њихова имена. Посебно ћемо издвојити живот и дело професора Јована Вучковића и Јована Живковића. Разлози којима смо се руководили при избору ове две личности су следећи: прво, у богословској литератури до сада се нико озбиљније није позабавио садржајем и богословско–литургичком анализом њихових дела. Изузетак чине

рад проф. Николе Радојчића, који се у часопису *Богословље* егзегетски осврнуо на покушај тумачења професора Јована Вучковића једног места у Теодосијевом Животу Светога Саве и Миодрага Јовановића, *Неки теолошки и естетички погледи из XIX века на српско црквено сликарство*, где коментарише Вучковићеве ставове из чланка *Пред иконом Крштења Христовог или цртице из иконографије*. Други разлог је што су ова два професора потекла из различитих средина и обојица су били окренути практичном богословљу. Вучковић је предавао пастирско богословље, литургику, омилитику и педагогију са методиком у клирикалном училишту у Задру од 1883–1891, а у карловачком богословском училишту, пастирско богословље и увод у богословље. У његово време Карловачка богословија доживела је врхунац и практично била у рангу факултета. Вучковићево стваралаштво подељено је у две фазе. Прва је мање плодна и односи се на рад у задарској богословији, а другу фазу везујемо за његову пастирску службу у Карловачкој богословији. Из првог периода издвојићемо Вучковићеву студију о *Ставрографији* (1889) којом је дао велики допринос значајном сегменту литургијског простора, крсту, незамисливом у богослужбеном животу хришћанске Цркве. На ово дело скренуо је пажњу и професор Лазар Мирковић у одељку *О св. иконама, црквеним заставама и св. Моштима* у првом, општем делу Православне литургике. Други извор Вучковићевог богословља су две збирке проповеди: *Глас из цркве* (1896) и *О кајању* (1899). Анализираћемо, такође, његов преводилачки рад са грчког језика *Шест књига о свештенству* Јована Златоустог (1894). Вучковић је молбу за одобрење штампања поднео годину дана пре, а благослов је добио од патријарха Георгија Брнаковића. Ново, језички осавремењено и исправљено издање ове књиге изашло је 2007. године, а поводом 1600 година од упокојења Св. Јована Златоустог. Предговор је написао Архиепископ цетињски и Митрополит црногорско–приморски Амфилохије. Као предложак за превод Вучковић је користио грчки текст са примедбама Карла Селтмана (XVIII) и Ј. А. Бенгелија, који је објављен у Штутгарту 1725. и 1887 у Минстеру и Падерборну. О Вучковићевом образовању говори и чињеница да је, поред осталог, читао и преводе овог Златоустовог дела на латинском, немачком и грчком језику, објављених у другој половини XIX века. При том хвали као најбољи латински превод, мада по његовом мишљењу ни један није тачан. Истиче такође захвалност на стручној помоћи и саветима Јовану Туроману, професору Велике школе у Београду. Други период Вучковићевог стваралаштва прелази у

XX век, али у највећој мери он је плод његовог богословског промишљања и искуства стеченог раније. Поготово кад је реч о радовима насталих на самом почетку XX века: *Неколико слика из старих српских рукописа* (1902) *Православна црква у Карловачкој митрополији* (1903) *Изгладивост благодати* (1909), *Учење о неизгладивости благодати свештенства у Православној цркви* (1910), *Неправославност сродника као сметња рукоположењу* (1912) *Прилози за разјашњење неких текстова у нашим Богослужбеним књигама* (1929) и друго.

Јован Живковић у Карловачкој богословији предавао је литургику, омилитику и црквено појање са правилом од 1892–1912. Још као ђак богословије заинтересовао се за богослужбене књиге па је у *Гласу истине* штампан његов *Кратак преглед литургијских књига грчко–словенске цркве*. Живковић је први јавно упозорио на проблем неадекватних литургичких уџбеника, њихових недостатака и начина предавања професора Литургике у Карловачкој богословији. Прерадио је и допунио *Науку о богослужењу православне цркве* Петра Лебедева и указао на проблем једностарног приступа предавању литургике, на недовољну ангажованост професора, чега је последица незнање и неупућеност кандидата у богослужбени живот и рушење ауторитета парохијских свештеника. Врло брзо увидео је проблеме и са којима су се свештенослужитељи сусретали током богослужења. На литургичке недоумице и дилеме одговарао је својим коментарима у црквеној периодици. Живковићев нам је оставио и *Кратак опис богослужбених књига које се употребљавају у православним српским храмовима у Аустроугарској монархији*, направивши тим значајан помак у прикупљању и пописивању литургијских књига, који су у то време циркулисале у Карловачкој митрополији. Плод његовог преводилачког рада су Гогољева *Размишљања о божанственој литургији*, коју је са руског превео и објавио у *Богословском гласнику* 1902. године. Иначе, ово Гогољево дело са руског на српски језик поново је превео протођакон др Емилијан Чарнић, 1981. године. У предговору издања, епископ шумадијски Сава, поред похвалних речи о делу, наводи да се први превод појавио у Сремским Карловцима 1909. Међутим, пропустио је да наведе аутора првог превода, тада професора литургике Јована Живковића. Живковић је дао велики допринос и као професор литургијског појања. Са професором Јованом Живановићем издао је *Нотни зборник црквених песама, са изводом из типика и црквенословенским речником* (1901). Знатно обимније издање нотног зборника објављено је у Новом Саду 1908. Живковићев *Зборник*

црквених песама, псалама и молитава с тумачењем значења мање познатих речи и с изводом из Типика, за Православне Српске Цркве, штампан је у Сремским Карловцима 1913. године. За нас је од посебног значаја чињеница да је управо професор Живковић све време финансијски и материјално помагао школовање и образовање младог Лазара Мирковића, са којим је био у сродству и несумњиво пресудно утицао на Мирковићеву љубав према богослужењу и озбиљно бављење научним радом. Стога ћемо покушати да потражимо одговор на питање: у којој мери је научном раду проф. Лазара Мирковића допринео проф. Јован Живковић ?

Закључак

Богослужбени живот Срба у Карловачкој митрополији у XIX веку у знатној мери зависио је од архијереја, свештенства и моћне Аустроугарске власти. С друге стране, хуманизам и ренесанса, као нови културолошки и философски правци довешће до секуларизације друштва. У већини дијецеза видећемо да архијереји настоје да катихизацијом преко свештеника промене настало стање и што већи број лаика укључе у црквени живот. То је истовремено био и један од начина спречавања врло јаког утицаја римокатоличког прозелитизма. Међутим, један у низу проблема било је недовољно световно и богословско образовање свештенства, а у појединим деловима Карловачке митрополије и њихов веома лош материјални и друштвени статус. Ипак, и поред многих потешкоћа, континуитет евхаристијског и светотајинског живота није прекидан. Он је, у извесној мери, имао својих богословских неправилности на које, поготово током друге половине XIX века, кроз посланице, беседе и студије штампане у књигама и црквеним часописима, указују поједини српски архијереји и учени теолози. У решавању проблема, аутори литургичко–полемиких текстова највише се користе руским и украјинским литургијским и другим књигама које су, потиснувши Србуље, ступиле на богослужбени простор Карловачке митрополије још у XVIII веку. Тиме је инициран још један значајан проблем. Наиме, Аустроугарска власт се борила против руске штампане књиге, мислећи да се у њима Срби моле за руског цара. Стога ће инсистирати на њиховом пописивању и прештампавању. Доћи ћемо до закључка да је такав захтев имао своје политичке, економске и психолошке разлоге. Политички, да Срби не би помињали власт друге

државе, економски да новац од продаје књига не би остајао Русима и психолошки да се избегне осећање захвалности и јединства са руским народом. Доказаћемо да је феномен прештампавања богослужбених књига за нас од посебног значаја, стога што је тада покренуто питање њихове неправославности. Први на удару критике нашао се *Велики Требник* Петра Могиле, а продирање неправославних елемената у богослужбене књиге доказаћемо и поређењем појединих последовања у *Служебницима* и *Требницима* XIX века са ранијим издањима. Указаћемо на чињеницу да су бројне присутне разлике у извођењу појединих литургијских радњи на простору Карловачке митрополије довеле до потребе за њиховом унификацијом. Стога ће презвитер Василије Николајевић 1892. године написати и одштампати *Велики Типик*. Доћи ћемо до закључка да су на развој богослужбеног живота у Карловачкој митрополији XIX века значајно утицале и црквене школе, поготово у оквиру њих настанак Литургике, као посебне научне дисциплине. Њеном развоју допринеће нарочито двојица литургичара XIX века Јован Вучковић и Јован Живковић.

Скраћенице

АСАНУК МПА/МПБ = Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско–патријаршијски архив, фонд А/фонд Б

АСАНУК ФСМ= Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско–патријаршијски архив, фонд Самуила Маширевића

АСАНУК СИН.= Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско–патријаршијски архив, Синод

АСАНУК ЕВ= Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско–патријаршијски архив, Епископ викар

АСАНУК Н–АТ = Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско–патријаршијски архив, Недатирана акта

АСАНУК ДП = Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, Митрополијско–патријаршијски архив, Деловодни протоколи

БМС = Библиотека Матице српске

БСПВГ = Библиотека Српске Православне велике Гимназије, Нови Сад

ИЋ ЕБ= Библиотека др Иринеја Ћирића и Стевана Ћирића, Епархија Бачка

НБС = Народна библиотека Србије

ОСРКЛБМС = Одељење старе ретке књиге и лагата Библиотеке Матице српске

РОМС= Рукописно одељење Матице српске

РСЦСК = Ризница Саборне цркве, Сремски Карловци

ЛТк = Легат Текелијанум

Радна библиографија

Извори

А. Рукописни извори

А-1. Богослужбене књиге

1. *Требник*, НБС, 1800, ARH Rs 687.
2. *Требник*, НБС, 1817, ARH Rs 106.
3. *Требник*, НБС, 1846, ARH Rs 109.
4. *Требник*, НБС, 18[?] ARH Rs 264.
5. *Требник*, БМС, половина XIX stoleћа, PP II 108.

А-2. Други рукописни извори:

Дисциплинарна правила

1. *Дисциплинарна правила за ученике карловачког богословског училишта*, АСАНУК МПА, 1893–1919, 1895, 629.
2. *Дисциплинарна правила за православно српско свештенство у опсегу православне српске митрополије карловачке*, Ад М. 68 ex 1896/син. 23 ex, АСАНУК, Епископ викар, 1898, 1–176.

3. Дисциплинарна правила за полазнике клирикалне школе, АСАНУК МПА 1898, 121.

Писма

1. *Војно писмо митрополиту Стефану Стратимировићу о мишљењу за редукацију свештенства*, АСАНУК МПБ 28/1827.
2. *Писмо Барона Јохана Карла фон Хилера митрополиту Стефану Стратимировићу*, АСАНУК МПБ, VII-VIII, 12/1812.
3. *Писмо Епископа бачког Гедеона Петровића митрополиту карловачком Стефану Стратимировићу*, АСАНУК МПБ, 59/1807.
4. *Писмо епископа бачког Германа српском архиепископу карловачком и митрополиту Прокопију Ивачковићу, од 16. јуна/8. јула 1877, којим моли благослов за штампање Великог Зборника, који је саставио парох сомборски Димитрије Поповић*, АСАНУК МПА, 1877, М 262.
5. *Писмо епископа бачког Германа Анђелића, српском архиепископу карловачком и митрополиту Прокопију Ивачковићу, од 2/14. септембра 1877, за благослов штампања допуне Великог Зборнику*, АСАНУК МПА, 1877, М 392.
6. *Писмо Јована Вучковића Митрофану Шевићу, критика монаштва*, РОМС 55397, Беловар, 9. децембар 1882.
7. *Писмо Јована Вучковића Митрофану Шевићу, критика српског свештенства у Угарској*, РОМС 55392, Манастир Беочин, април, 1880.
8. *Писмо Јована Вучковића Митрофану Шевићу, критика стања у Цркви и народу у Угарској*, РОМС 55394, Сремски Карловци, 24. мај, 1880.
9. *Писмо Јована Вучковића Радославу Марковићу о предавању богословима*, РОМС 21000, Сремски Карловци, недатирано.
10. *Писмо Јована Живковића Авраму Ђукићу о научном раду*, РОМС 19367, 7/19. март 1899.
11. *Писмо Јована Живковића Глигорију Барусковићу о штампању књиге „Латинске сентенције“*, РОМС 27708, Сремски Карловци, 1905.
12. *Писмо којим карловачки митрополит Прокопије Ивачковић даје архијерејски благослов за штампање Великог Зборника и његове допуне*, АСАНУК МПА, 1877, М 262.

13. *Писмо епископа бачког Германа Анђелића, патријарху српском Прокопију Ивачковићу*, АСАНУК МПА, 1877, М 262.
14. *Писмо мајора Ранковића Стратимировићу*, АСАНУК МПБ, 25/1815.
15. *Писмо митрополита Стефана Стратимировића будимској универзитетској штампарији да му се пошаље коректура грешака у Служебнику*, АСАНУК МПБ, 1829, 16/I-II.
16. *Писмо митрополита карловачког Стефана Станковића о тексту Јаковљеве литургије*, АСАНУК МПБ, 13/1841.
17. *Писмо митрополита Стефана Стратимировића протопрезвитеру Јовану Максимовићу о проверавању служења Литургије пређеосвећених дарова у сремској архидијецези*, АСАНУК МПБ, 10/1814.
18. *Писмо пароха Димитрија Арновљевића из Мокрина патријарху Самуилу Маширевићу*, АСАНУК ФСМ 12/1862.
19. *Писмо парохијана Алмашке цркве у Новом Саду патријарху Самуилу Маширевићу*, АСАНУК, Фонд Самуила Маширевића, 4/1869.
20. *Писмо Синоду пеиштанских Влаха*, АСАНУК МПБ 26/1808.

Инвентари

1. *Азбучни списак богослужбених књига које се употребљавају у Православним српским храмовима*, АСАНУК МПА 1915, М 95.
2. *Инвентар књига епископа бачког Гедеона Петровића*, АСАНУК МПБ 1832, 77; 1833, 61.
3. *Инвентар књига епископа вршачког Петра Јовановића Видака*, АСАНУК СИНОД, 1801–1829; 1850–1852.
4. *Инвентар књига које се налазе у књијници Српске Православне епархије горњокарловачке у Плашком*, АСАНУК МПА 1918, 119.
5. *Inventurs (Verzeichniss)komission karlovitz, 19. februar, 1870* АСАНУК, Н–АТ 31/85, 1872, 8.
6. *Кратак опис богослужбених књига које се употребљавају у православним српским храмовима у Аустроугарској монархији*, АСАНУК МПА 1915, М 95.

7. *Списак књига које се налазе у књижници Српске Православне епархије горњокарловачке у Плашком*, АСАНУК МПА 1918, 119.

Планови и статут

1. *Planum, Introductedorum apud Graeci Ritus non Unitos in Hungaria Clericalium Institutorum*, АСАНУК МПА 1821,7.
2. *Примедбе Управе Православног богословског училишта у Карловцима на Статут о уређењу Православног српског богословског училишта*, АСАНУК МПА 1897, 209/17.
3. *Статут о уређењу православног српског богословског училишта*, АСАНУК МПА 1897, 209/43.

Извештаји и записници

1. *Записници седница Српског Православног Архијерејског Синода одржаних месеца октобра и новембра 1876*, АСАНУК МПА 1876, 1–39.
2. *Записници седница Српског народног црквеног Сабора*, АСАНУК МПА 1885, 1–8.
3. *Записници седница Српског Православног Архијерејског Синода 1893–1919*, АСАНУК МПА 1894, 264.
4. *Извештај кувездинског архимандрита Никанора Грујића патријарху Јосифу Рајачићу*, АСАНУК МПА 1851, 984.
5. *Извештај православног епископа будимског Георгија Зубковића, од 11/24. јуна 1915, администратору Карловачке митрополије Мирону Николићу*, АСАНУК МПА 1915, М 149.
6. *Извештај православног епископа дијецезе темишварске Георгија Летића администратору Карловачке митрополије Мирону Николићу*, АСАНУК МПА 1915, М 109.
7. *Извештај управитеља клирикалне школе у Врицу архимандрита Гедеона Цветића епископу вршачком Емилијану Кенгелцу, 22. августа 1862*, АСАНУК ПМА 1862, 246.

8. *Кратак приказ тескобног положаја целокупног свеиштенства пакрачког владичанства владике пакрачког Стефана Крагујевића*, АСАНУК, МПБ, 18/1850.
9. *Тежак положај свеиштенства пакрачког владичанства*, АСАНУК, МПБ, 18/1850.
10. *Тежак положај свеиштенства пакрачког владичанства*, АСАНУК, МПБ, 3/1852.

Молбе

1. *Молба јереја Григорија Јовића, пароха крушедолско–шатриначког, о додели антиминса за цркву у Крушедолу*, 11. VIII 1899, АСАНУК ЕВ, 101–223/1899.
2. *Молба јереја Григорија Јовића, пароха крушедолско-шатриначког, о додели антиминса за цркву у Шатринцима*, 11. VIII 1899, АСАНУК ЕВ, 101–223/1899.
3. *Молба јереја Младена Поповића, о додели антиминса за цркву у Буковицу*, 22. IX 1899, АСАНУК ЕВ, 101223/1899.
4. *Молба Јована Вучковића за место професора практичног богословља у Задру*, РОМС 55404, Беловар, 18. јануар 1884.
5. *Молба Јована Вучковића за одобрење и благослов патријарха Георгија Бранковића за штампање дела 2. 12. 1893*, АСАНУК ДП 1893/46, М446./ex 1893.
6. *Молба пеиштанских Влаха Синоду да реше питање да ли је неопходно поново посветити цркву јер неко време њихов парох, по налогу епископа Дионисија Поповића није отварао Царске двери*, АСАНУК МПБ, 26. IV 1808, 26/1808.

Разно

1. *Владичанска заклетва*, АСАНУК МПБ, 1859/1.
2. *Концепт „добрих жеља“ за народни Сабор*, АСАНУК МПБ, 25/1837.
3. *Литургика*, ОРБМС П II 3035: фототипско издање, Сремски Карловци, 1888.
4. *Мишљење митрополита Стефана Станковића о бољем будућем образовању и материјалном обезбеђењу свеиштенства*, 43/1838.
5. *Наредба Његове Светости преузв. г. Патријарха Српског Георгија о читању апостола с амвона*, бр. 18. ex 1892/през. бач, 1892.

6. *Опис карловачког клирикалног училишта, основаног 1794. године, с обзиром на стање у коме се налазило концем 1807. године*, АСАНУК ПМА 1808, 159.

Б. Штампани извори:

Б-1. Штампане богослужбене књиге:

1. Николајевић, Василије, *Велики типик*, Београд 1984.
2. *Служебник* (1825) Ћирић, БМС, II 1612.
3. *Служебник* (1826), Стојан Новаковић, Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867, Српско учено друштво, Београд 1869.
4. *Служебник* (1838) БМС, ЛТк Ср III 239.
5. *Служебник* (1838) Библиотека Саборне цркве Светог Николаја у Сремским Карловцима, 53.
6. *Служебник* (1854) БМС, Р 19 Ср II 3681.
7. *Служебник* (1855), РСЦСК.
8. *Служебник* (1896) БМС, Р19 Рс II 2.
9. *Служебник* (1898) БМС, III 418739.
10. *Требник*, Епархија рашко–призренска, Призрен 1993.
11. *Требник* (1812) АСАНУК МПА 1915, М 95.
12. *Требник* (1821) БМС, Р19 Ср I 504. 1.
13. *Требник* (1836) БМС, Р19 Ср II 1211.1.
14. *Требник* (1837) БМС, Р19 Ср II 894.1.
15. *Требник* (1846) НБС, АРН Rs 109.
16. *Требник* (1847) АСАНУК МПА 1915, М 95.
17. *Требник* (1848) БМС, Р19 Ср I 15. 1.
18. *Требник* (1855) БМС Р19 Ср II 377.1.
19. *Требник* (1858) НБС S II 2106.
20. *Требник, Дополнителниј* (1869) АСАНУК МПА 1915, М 109.
21. *Требник* (1887), РСЦСК
22. *Требник* (1892) АСАНУК МПА 1915, М 95.
23. *Требник* (1897) БМС, Ић, ЕБ, 727.

24. *Требник*, Манастир Ћелије 1958.

Б-2. Други штампани извори:

Студије

1. Вучковић, Јован, Кад неколико свештеника саборно служе, може ли млађи говорити “ектенија“, а старији да говори „возгласе“? Ако то бити не може, како би требало да се разреди, шта ће који говорити?, у: *Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу* (ур. Јован Вучковић) Задар 1888, 78–82.
2. Вучковић, Јован, О антидору, у: *Богословски гласник, часопис за православну богословску науку и црквени живот* (ур. Иларион Зеремски) Библиотека Српске прав. вел. гимназије, Нови Сад, 11772, Ср. Карловци, 1904 278–287.
3. Вучковић, Јован, Обрачун хришћанина и православног Србина са црквом, у: *Српски Сион, недељни лист за црквено-просветне и автономне потребе Српске православне митрополије карловачке* (ур. протојереј Јован Јеремић), Сремски Карловци 1896, број 9, 137–140.
4. Вучковић, Јован, *Глас из цркве*, Сремски Карловци 1896.
5. Вучковић, Јован, О кајању, у: *Проповиједи Јована Вучковића*, БМС II 1408, 1899.
6. Вучковић, Јован, Пред иконом Крштења Христовог или цртице из иконографије, у: *Српски сион Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сергије Шакрак–Нинић и Сава Петровић) Сремски Карловци 1891, 25–27, 385–390.
7. Вучковић, Јован *Прилози за разјашњење неких текстова у нашим Богослужбеним књигама*, Гласник, Службени Лист Српске Православне Патријаршије, број 23, Београд 1929.
8. Вучковић, Јован, *Ставрографија*, Сремски Карловци 1999.
9. Вучковић, Јован, *Св. Јован Златоуст–Шест књига о свештенству*, Издавачки фонд СПЦ Архиепископије београдско–карловачке, Београд 2007.
10. Даниловац, Ј., „Карловачка богословија“, у: *Глас Истине*, V/1888, 212–213; 232–235; 246–249; 263–267; 281–282; 295–297, БСПВГ 11718, Нови Сад 1888.

11. Даниловац, Јован, Неколико примедба и свештеничкој дотацији, у: *Српски свештеник у Карловачкој митрополији, његова спрема, дужност и награда*, Нови Сад 1890, 54–78.
12. Даниловац, Јован, Свети Синод и питање о квалификацији за ступање у богословију, у: *Српски свештеник у Карловачкој митрополији, његова спрема, дужност и награда*, Нови Сад 1890.
13. Даниловац, Јован, *Српски свештеник у Карловачкој митрополији, његова спрема, дужност и награда*, Нови Сад 1890.
14. Живковић, Јован, Да ли треба свештеник код возгласа свјатија свјатих да прекрсти св. Агнецом над дискосом?, у: *Богословски гласник, часопис за православну богословску науку и црквени живот* (ур. Иларион Зеремски) Сремски Карловци 1905, 190.
15. Живковић, Јован, Може ли свештеник служити св. литургију „саборно“ а да се не причести? Може ли ђакон да на св. литургији служи а да се не причести? у: *Богословски гласник, часопис за православну богословску науку и црквени живот* (ур. Иларион Зеремски) Библиотека Српске прав. вел. гимназије, Нови Сад, 11772, Ср. Карловци 1905, 361–362.
16. Живковић, Јован, Могу ли два свештеника, кад служе „саборно“ причешћивати верне из два путира, ако има врло много причешћеника? у: *Богословски гласник, часопис за православну богословску науку и црквени живот* (ур. Иларион Зеремски) Библиотека Српске прав. вел. гимназије, Нови Сад, 11772, Ср. Карловци 1905, 275–276.
17. Живковић, Јован, Треба ли ђакон или, ако овога нема, свештеник код возгласа Твоја от твојих да прекрсти антиминос подигнутим часним дарима, у: *Богословски гласник, часопис за православну богословску науку и црквени живот* (ур. Иларион Зеремски) Сремски Карловци 1905.

Извештаји

1. *Девети извештај о православном српском богословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 1897/8*, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци 1898.

2. *Десети извештај о Православном српском богословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 1898/9, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци 1899.*
3. *Извјештај о Православно богословском заводу у Задру за годину 1878/79, Задар 1879.*
4. *Извјештај о Православно богословском заводу у Задру за годину 1882/83, Задар 1883.*
5. *Извјештај о Православном богословском заводу у Задру за школску годину 1897/98, Задар 1898.*
6. *Једанаести извештај о православном српском богословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 1899/1900, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци 1900.*
7. Милаш, Никодим, Историчко–статистички подаци бивше православне Клирикалне школе у Далмацији (1833/34–1863/64) у: *Извјештај о православно богословском заводу у Задру за годину 1878/79, Задар 1879, 17–30.*
8. [Милорад] Извештај о стању Карловачке богословије у 1890. години, у: *Глас Истине* (ур. Сава Петровић), VII/ 15, Нови Сад 1890, 233–235.
9. *Осми извештај о православном српском богословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 1896/7, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци 1897.*
10. *Пети извештај о Православном богословском училишту у Ср. Карловцима за школску годину 1893–1894, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци 1894.*
11. *Петнаести извештај о Православном богословском училишту у Ср. Карловцима за школску годину 1903–1904, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци 1904.*
12. Православни црквено–народни Синод држан у Задру 1808, у: *Српско–далматински магазин за годину 1870/71, (ур. Герасим Петрановић), ОРБМС П II 5395, Задар 1871, 3–95.*
13. *Седми извештај о православном српском богословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 1895/6, ОРБМС П II 15342, Сремски Карловци, 1896.*

14. *Трећи извештај о српском православном богословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 1891/2*, ОРБМС П II 15342, Нови Сад 1892.
15. *Четврти извештај о српском православном богословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 1892/3*, ОРБМС П II 15342, Нови Сад 1893.

Наредбе

1. Конзисторијална Наредба К 45 о служењу Литургије пређеосвећених дарова од 10/22. фебруара 1881, у: *Српски Сион, недељни лист за црквено-просветне и автономне потребе Српске православне митрополије карловачке* (ур. протопрезвитер Јован Јеремић) Сремски Карловци 1900, 662.
2. Наредба Његове Светости преузв. г. Патријарха Српског Георгија, управљена на свештенство епархије бачке—у погледу времена, кад се имају св. богослужења држати, у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сергије Шакрак—Нинић и Сава Петровић), број 12, Нови Сад 1892, 177–178.

Разно

94. Архијерејска посланица епископа далматинског Јосифа Рајачића, у: *Српски Сион званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. протојереј Димитрије Руварац), број 24, Сремски Карловци 1904, 689–690.
95. Кавасила, Никола, *Тумачење Свете Литургије*, Беседа, Нови Сад 2002.
96. Канони Лаодикијског сабора: у *Свештени канони Цркве*, превод са грчког и словенског епископ Атанасије умировљени Херцеговачки, Београд 2005, 289–300.
97. Канони Светих Апостола, у: *Свештени канони Цркве*, превод са грчког и словенског епископ Атанасије умировљени Херцеговачки, Београд 2005, 31–59.
98. *Свето Пимо, Нови завет*, Свети Архијерејски синод Српске Православне Цркве, Београд 2002.
99. *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православно—српског епископа пакрачког*, издао Димитрије Руварац, БМС, Патронат 1841, Земун 1892 35–39.
100. Живковић, барон Јован, *Проповједник Српске народне Цркве од Теофана*

Живковића, Карловац 1892.

101. *Српске књиге Библиотеке Матице српске 1801–1867, Том 1*, Нови Сад 2005, 1505.

Литература

1. Adam, Adolf, *Uvod u katoličku liturgiju*, Hrvatski institut za liturgijski pastoral, Zadar 1993.
2. Андрић, Љубисав, *Енциклопедија Карловаца*, Невкош, Нови Сад 1998.
3. Баудри, Фридрих, *Описаније Новог Сада и околине (1837–1838)*, Мало историјско друштво–Нови Сад, Нови Сад 2012.
4. Богдановић, Лазар, Како се савршава литургија пређеосвећених дарова, у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сава Петровић) број 18, Нови Сад 1891, 229–232.
5. Богдановић, Лазар, Литургија пређеосвећених дарова, у: *Српски Сион, недељни лист за црквено-просветне и автономне потребе Српске православне митрополије карловачке* (ур. Јован Јеремић и Сава Петровић) број 13, Нови Сад 1894, 194–196.
6. Булгаков, Сергије, *Настольнаја књига*, Харков 1900.
7. [В] Може ли се причестити свештеник који не служи свету литурђију? Ако може, како ће се причестити? у: *Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу* (ур. Јован Вучковић) Задар 1887, 27–28.
8. Велики Типик, у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Димитрије Руварац) Сремски Карловци 1903.
9. *Весник Српске цркве, лист Свештеничког удружења* (ур. Фирмилијан Дражић) 1897.
10. Врцел, Љубомир, „Клирикална школа у Шибенику и Задру (1834–1864)“, у: *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971, 107–121.
11. Владимир Вукашиновић, *Велики вход–огледи из српског литургијског предања: XIII–XXI век*, Православни богословски факултет, Београд 2015.
12. Вујиновић, Никола, с *Духовникъ и духовное чадѡ или краткое христiанское поученiе о исповѣди и о тайны святаго причащенија*, Библиотека Матице Српске, р19ср I 114, Карлштат 1846.

13. Вукашиновић, Владимир, Ка новом издању молитвослова: историјат и теолошка проблематика српских штампаних молитвослова у светлу кирилометодијевске преводачке и мисионарске традиције, у: *Кирилометодијевско предање, језик и мисија Цркве у 21. веку, Зборник радова са међународног скупа на Православном богословском факултету у Београду*, приредио Владимир Вукашиновић, Београд 2014, 113–131.
14. Вукашиновић, Владимир, „Прилог бољем разумевању литургијске теологије и праксе карловачких митрополита XVIII века“, у: Игнатије Мидић (ур.) *Саборност–теолошки годишњак* II, Епархија браничевска, Пожаревац 2008, 131–168.
15. Вукашиновић, Владимир, Руски и малоруски утицаји на литургијски живот, у: *Саборност*, теолошки годишњак (ур. Игнатије Мидић) Пожаревац 2010, 163–208.
16. Вукашиновић, Владимир, *Српска барокна теологија, библијско и светотајинско богословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњци, Требиње 2010.
17. Вукашиновић, Владимир, *Српско богослужење*, Врњци–Требиње 2012.
18. Гавриловић, Никола, *Српско–румунско клирикално училиште у Вршцу 1822–1867*, Филозофски факултет у Новом Саду–Институт за историју, Нови Сад 1983.
19. Гавриловић, Никола, *Карловачка богословија 1794–1920*, Српска православна богословија Светог Арсенија, Сремски Карловци 1984.
20. Глубоковски, Н.Н., *Руска богословска наука–њен историјски развој и савремено стање*, Нови Сад 2010.
21. Горскиј, А., Слово на Литургији Пређеосвећених дарова, у: *Српски Сион, недељни лист за црквено-просветне и автономне потребе Српске православне митрополије карловачке* (ур. Јован Јеремић) број 13, Сремски Карловци 1902, 200–203.
22. Грбић, Манојло, *Карловачко владичанство III*, Карловац 1893.
23. Григорий Дъяченко, *Полный церковно–славянский словарь*, Отчий дом, Москва 2002.
24. Грубач, Светозар, *Треба ли захтевати од православног Хришћанина да на исповеди прочита или изговори кратку молитву: исповѣдаюся Господу Богу Бсдержителю...?* у: *Српски Сион*, број 2, Сремски Карловци 1898, 28.
25. Грујић, Никанор, *Автобиографија*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци 1907.

26. Грујић, Никанор, *Црквене беседе, бившег правословано–српског епископа пакрачког*, издао Димитрије Руварац, парох земунски, Земун 1892.
27. *Дабро–босански Источник, лист за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства у Босни и Херцеговини*, (ур. Ђ. Петровић) Сарајево 1888.
28. Да ли се при исповиједи чита молитва „разрјешенија“ онеме, који је одлучен од св. причешћа? – Зашто и када се чита „Молитва над разрјешаемих от запрешћенија“?, у: *Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу*, 1887, (ур. Јован Вучковић) БМС П II, Задар 1887, 122–123.
29. Допис из Панчева, у: *Српски Сион, недељни лист за црквено-просветне и автономне потребе Српске православне митрополије карловачке* (ур. протојереј Јован Јеремић) Сремски Карловци 1896, број 6, 92–93.
30. Дужности парохијалног свештенства у: *Источник, мјесечни духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства*, (ур. Ђ. Петровић), 7. година, свеска 11, Сарајево, 1893, 483–486.
31. Дурковић Јакшић, Љубомир, *Историја српских библиотека 1801–1850*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд 1963.
32. Žižić, Ivica, *Koncelebracija u zajedništvu crkve, Živo vrelo*, liturgijsko–pastoralni list, br. 7, 2010, 7, http://www.hilp.hr/dokumenti_zivo_vrelo_upload/20101022/zivo_vrelo201010221434400.pdf, приступио 15. јуна 2014.
33. [З] Ђакон који се није спремио за службу, а због неког разлога мора да служи, смије ли учествовати у свима дјјствима св. литургије ? у: *Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу* (ур. Јован Вучковић) Задар 1888, 319–321.
34. [Златоје] Треба ли при исповиједи прочитати одијељене све молитве свакој особи или само неке? у: *Источник, мјесечни духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства*, (ур. Ђ. Петровић), Сарајево 1893, 549–550.
35. Изговарају ли се речи „и љубовију“ у „Со страхом Божијим“ на Светој литургији, у : Павле, Патријарх, *Да нам буду јаснија нека питања наше вере III*, Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије Београдско–карловачке, четврто издање, Београд 2010, 229–234.
36. Иларион, Синђел Могу ли се дјјца на св. преосвећеној литургији причестити? у: *Источник, духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног*

- свеиштенства и народа у Босни и Херцеговини (ур. Иларион Радонић) Сарајево 1903, 237.
37. Илкић, Стефан, *Биографија*, http://sr.wikipedia.org/sr/Стефан_Илкић, приступио 22. 8. 2014.
38. Јанковић, Д., Шта се ради ако је велик број причасника, а у путиру нема довољног светог тијела или свете крви Господње? у: *Источник, духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног свеиштенства и народа у Босни и Херцеговини* (ур. Теодор Јунгић) број 14, Сарајево 1903, 222–223.
39. Јеремић, Јован, Проповед о приступању к исповеди и причешћу, у: *Српски Сион, недељни лист за црквено–духовне и автономне потребе Српске православне митрополије карловачке* (ур. Сергиј Шакрак Нинић, Сава Петровић) број 11, Сремски Карловци 1892, 168–169.
40. Јефтић, Атанасије, *Божанствена литургија 1*, Београд–Требиње 2007.
41. Јефтић, Атанасије, *Божанствена литургија 2*, Београд–Требиње 2007.
42. Јовановић, Јован, О учењу вјеронаука и појања младежи која је престала полазити школу–до женидбе, и како да се иста приљуби к похађању св. богослужења, вјеронаука и појања, у: *Српски Сион, недељни лист за црквено-просветне и автономне потребе Српске православне митрополије карловачке* (ур. протојереј Јован Јеремић) број 51, Сремски Карловци 1896, 840–842.
43. Јовановић, Јован, О учењу вјеронаука и појања младежи која је престала полазити школу–до женидбе, и како да се иста приљуби к похађању св. богослужења, вјеронаука и појања, у: *Српски Сион, недељни лист за црквено-просветне и автономне потребе Српске православне митрополије карловачке* (ур. протојереј Јован Јеремић) бр. 52, Сремски Карловци 1896, 854–855.
44. Јурић, Славица, *Лазар Мирковић и стара српска књижевност*, Београд, 2014.
45. Кад се отварају и затварају царске двери, и кад се завјеса открије и закрије при богослужењу, у: *Источник, мјесечни духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног свеиштенства*, (ур. Ђ. Петровић), Сарајево 1890, 199–201.
46. Какве боје може бити вино за тајну св. евхаристије, у: *Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу*, 1885–86, (ур. Јован Вучковић) Задар 1886, 188–189.

47. Каран, Драган, „Пастирско богословље у Србији у XIX и XX веку“, *Српска теологија у двадесетом веку—истраживачки проблеми и резултати*, Православни богословски факултет, Београд 2010, 151–166.
48. Керн, Кипријан, *Литургика са химнографијом и хеортологијом*, Истина, Шибеник 2003.
49. Ковачић, Василије, Беседа о добровољним прилозима, Педагошки факултет у Сомбору – Српски институт Будимпешта, Сомбор–Будимпешта 2012.
50. Косовац, Мата, *Српска православна митрополија Карловачка по подацима од 1905*, Сремски Карловци 1910.
51. Ко чита молитве Канона евхаристије кад служи више свештеника, у: Патријарх Павле, *Да нам буду јаснија нека питања наше вере III*, Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије Београдско–карловачке, четврто издање, Београд 2010, 168–174.
52. Лазаревић, Небојша, Библиотека Српске патријаршије, у: *Зборник Православног богословског факултета II*, Научна књига, Београд 1951, 535–553.
53. *Летопис Матице Српске*, Нови Сад 1844, 164–166.
54. [Ј–ов] Високопреосвећени Господин Герман Опачић Епископ, новосадски–бачки на слави у св. арханђелској ковиљској обитељи дне 13. јула о.г., у: *Српски Сион, недељни лист за црквено-просветне и автономне потребе Српске православне митрополије карловачке* (ур. протојереј Јован Јеремић и Сава Петровић) Нови Сад 1894, број 30, 471–472.
55. Ловрић, Милош, презвитер, *250 година храма Светог великомученика Георгија у Сомбору*, http://www.eparhijabacka.rs/sites/default/files/users/user6/vinograd/07_vinograd/028_sombor.pdf, приступио 22. августа 2014.
56. [Ј] протојереј Петар Сиљин, Православна исповест или таинство покајања, у: *Богословски гласник, часопис за православну богословску науку и црквени живот* (ур. протосинђел Иларион Зеремски) Сремски Карловци 1903.
57. Магарашевић, Георгије, *Педесет година свештенства Његове Светости Георгија Бранковића, архиепископа карловачког, митрополита и патријарха српског 1855–1905*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци 1905.
58. Матић, Милован, *Српски прота Милутин Тесла (1819-1879) отац Николе Тесле*, Манастир Студеница, 2015.

59. Милаш, Никодим, *Православна Далмација*, Сфаирос, Београд 1989.
60. Милошевић, Ненад, *Молитвослов*, ПБФ, Београд, 2012.
61. Милошевић, Ненад, *Света Тајна исповести и покајања*, Беседа, Нови Сад, 111–117.
62. Милутин Тесла у Сењу, грађа за историју српске цркве у горњо–карловачком владичанству, у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (Ур. Димитрије Руварац) број 15, Сремски Карловци 1903, 464–470.
63. Мирковић, Лазар, *Православна литургија, други, посебни део, Свете тајне и молитвословља*, Београд 1926.
64. Мирковић, Лазар, *Православна литургија, општи део*, Београд 1982.
65. Миросављевић, Вељко, „Српске вероучевне књиге у Аустроугарској од 1690–1902. године“, у: *Богословски гласник*, I, 3-4, 1903; 5, 1903; II, 1, 1904; 2, 1904; 3, 1904; 5, Сремски Карловци, 1904.
66. Могу ли се мала дјеца припустити к св. причешћу? у: *Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу*, (ур. Јован Вучковић) Задар 1886, 174–175.
67. Може ли се и у ком би се случају смјело прекинути започету литурђију?, у: *Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу* (ур. Јован Вучковић) Задар 1887, 76–77.
68. На Литургији која се свршава саборно, да ли је доста, да само онај који началствује, изговара ријечи освећења, или морају и остали то да чине?, у: *Истина, лист за богословску науку и пастирску праксу* (ур. Јован Вучковић) Задар 1887, 201–202.
69. Неколике разлике између грчког и црквенословенског текста у чину св. литургије, у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сергије Шакрак–Нинић, Сава Петровић) Сремски Карловци 1892, 88–90.
70. Неколико рјечи уз частниј пост, у: *Србски дневник* (ур. Данило Медаковић) број 26, Нови Сад, 1853.
71. Никола Радијчић, Једно занимљиво место у Теодосијеву Животу Св. Саве, покушај тумачења Јована Вучковића, ректора богословије у Срем. Карловцима, у: *Богословље, орган Православног богословског факултета у Београду* (ур. др Димитрије Стефановић) свеска 2–3, Београд 1935, 128–133.

72. Новаковић, Стојан, Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867, Српско учено друштво, Београд, 1869, 127.
73. *Обичаји и култура Српских Крајина*, http://www.srcekrajine.net/smf/index.php?option=com_content&view=article&id=135:iluin-sl&catid=84:2011-05-23-19-41-40&Itemid=529, приступио 4. 8. 2014.
74. Огњеслав, Зашто наш народ не иде у цркву? у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сергије Шакрк–Нинић, Сава Петровић) број 20, Нови Сад 1892, 320–323.
75. Огњеслав, Зашто наш народ не иде у цркву? у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сергије Шакрк–Нинић, Сава Петровић) број 21, Нови Сад 1892, 336–338.
76. Огњеслав, Зашто наш народ не иде у цркву? у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сергије Шакрк–Нинић, Сава Петровић) број 22, Нови Сад 1892, 351–352.
77. Огњеслав, Поглед на данашње наше свештенство, у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сава Петровић) број 6, Нови Сад 1891, 90–92.
78. Огњеслав, Поглед на данашње наше свештенство, у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сава Петровић) број 6, Нови Сад 1891, 105–108.
79. О кађењу цркве и крсти ли се верник у току кађења, у: Павле, Патријарх, *Да нам буду јаснија нека питања наше вере II*, Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије Београдско–карловачке, четврто издање, Београд 2010, 342–352.
80. Окружница његове светости патријарха господина Георгија Бранковића издана за подручно Архидијецезално Свештенство у погледу обучавања парохијске младежи у молитвама, у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сава Петровић) број 13, Нови Сад 1891, 193–194.

81. [О] О подизању руку на Литургији у Православној цркви, у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Сава Петровић) Сремски Карловци 1893, 505–508.
82. Панковић, Душан, *Српске библиографије 1766–1850*, Београд 1982.
83. Парежанин, Вид, Је ли дозвољено свештенику да открива гријехе исповједника? у: *Источник, мјесечни духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства*, (ур. Стево Н. Давидовић), Сарајево 1896, 86–88.
84. Парежанин, Вид, Треба ли спустити на дискос св. „агнец“ иза ријечи: „свјатаја свјатим“ прије раздробљења, у: *Источник, мјесечни духовни часопис за црквено–просвјетне потребе српско–православног свештенства*, (ур. Ђ. Петровић) Сарајево 1890.
85. Патријарх, Павле, *Да нам буду јаснија нека питања наше вере I–III*, Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије Београдско–карловачке, четврто издање, Београд 2010.
86. Pavle II, Ivan, *Enciklika Ecclesia de eucharistia*, Verbum, Split 2003.
87. Петровић, Весна, *Библиотека манастира Велика Ремета*, Православље, новине Српске Патријаршије, број 1099–1100, Београд, 2012, 38–40.
88. Петровић, Ж., Петар, *Путовање по јужнословенским земљама у XIX веку*, Београд 1934.
89. Писма Јосифа од Путника, владике пакрачког, Стефану Станковићу, архимандриту ораховачком, прилог за новију историју црквену карловачке митрополије, У: *Српски Сион* (ур. Димитрије Руварац) број 10, Сремски Карловци 1903, 307–310.
90. Подизање само Агнеца на “Свјатаја свјатим“, у: Патријарх Павле, *Да нам буду јаснија нека питања наше вере III*, Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије Београдско–карловачке, четврто издање, Београд 2010, 201–205.
91. Поповић, Ј. Душан, *Срби у Војводини III, од Темишварског сабора 1790. до Благоевештенског сабора 1861*, Матица Српска, Нови Сад, 1990.
92. Поповић, Милан, Зашто је у нашем народу похађање св. цркве и богослужења врло немарно? Шта треба да се ради да се поправимо, у: *Глас истине, лист за црквене проповеди, хришћанску поуку, духовну књижевност, животописе, старине и православне црквено-народне потребе* (Ур. Сава Петровић) Нови Сад 1890, 195–199.

93. Поповић, Јован, Ко да благослови чтеца за читање апостола при св. Литургији, у: *Глас истине, лист за црквене проповеди, хришћанску поуку, духовну књижевност, животописе, старине и православне црквено–народне потребе* (Ур. Сава Петровић) Нови Сад 1890, 382.
94. Поповић, Радован, Поука о значају хришћанске исповести, у: *Сион, Лист за свештенике, васпитаче и учитеље* (ур. архимандрит Нестор), Београд 1875, 172–174.
95. Пузовић, Предраг, *Задарска Богословија*, Институт за теолошка истраживања, Београд 2012.
96. Пузовић, Предраг, „Богословске школе Српске Православне Цркве,“ *Прилози за историју СПЦ I*, Ниш 1997, 362–371.
97. Пузовић, Предраг, *Прилози за историју Српске Православне Цркве 4*, Православни богословски факултет, Београд 2014.
98. Радонић, Јован, *Патријарх Јосиф Рајачић*, Библиотека Матице Српске, III 5319, Нови Сад 1938.
99. Радека, Милан, Грађа о српским школама у Сјеверној Далмацији, у: *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971, 123–130.
100. Радека, Милан, Дјело Душана Берића, у: *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, Загреб 1971, 137–139.
101. Радека, Милан, Прилози о споменицима културе код Срба у сјеверној Далмацији, у: *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971, 157–261.
102. Радојчић, Никола, Једно занимљиво место у Теодосијеву Животу Св. Саве, покушај тумачења + Јована Вучковића, ректора богословије у Срем. Карловцима, у: *Богословље, орган Православног богословског факултета у Београду* (ур. др Димитрије Стефановић) свеска 2-3, Београд 1935, 128–133.
103. [Р] Допис са славе фрушкогорског манастира Привина Глава, у: *Српски Сион, недељни лист за црквено-просветне и автономне потребе Српске православне митрополије карловачке* (ур. протојереј Јован Јеремић и Сава Петровић) Нови Сад 1894, број 30, 468–471.
104. Радонић, Јован, *Патријарх Јосиф Рајачић* Нови Сад, 1938.

105. Рајачић, Петар, *Научно–меморијали центар „Патријарх Јосиф Рајачић,“* Сремски Карловци 2007.
106. Руварац, Димитрије, *Историја архиепископско–митрополитско–патријарашке библиотеке у Сремским Карловцима*, Сремски Карловци 1919.
107. Руварац, Димитрије, „Клирикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809–1872,“ у: *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, IV/1–4, 1914, 97–109; 289–300, Сремски Карловци 1914.
108. Руварац, Димитрије, О прештампвању наших црквених књига у Сарајеву, у: *Ново време*, (ур. Сима Пајић), бр. 101–103, /1890 и бр.1, 5, 6, 15, 36, 37, 39, 40/1891.
109. Руварац, Димитрије, Може ли епископ на једној литургији рукоположити више од једног ђакона и свештеника, *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Димитрије Руварац) Сремски Карловци, 1904 134–136.
110. *Руско–српски речник* =Руско– сербский словарь, у редакцији Богољуба Станковића, Будућност, Нови Сад–Матица Српска, Нови Сад 1998.
111. Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996.
112. Силин, Петар, *Православна исповест или таинство покајања*, Санктпетербург, 1902.
113. *Сказание о двенадцати пятницах*, <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4922>, приступио: 29. 5. 2013.
114. Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске Православне Цркве*, II, Минхен 1966.
115. Смије ли свештеник изоставити кађење храма после отпуста на проскомидији, *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Јован Јеремић) Сремски Карловци 1898, 134–135.
116. *Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971.
117. *Србски дневник* (ур. Данило Медаковић) број 25, 13. септембра, Нови Сад 1852.
118. *Србски дневник* (ур. Данило Медаковић) број 39, 8. новембра, Нови Сад 1852.

119. Стари свештеник, Велики типик, у: *Српски Сион, званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* (ур. Димитрије Руварац) број 14, Сремски Карловци 1903, 438–439.
120. Стрика, Бошко, *Далматински манастири*, Загреб 1930.
121. Таушев, Аверкије, *Литургика*, <http://www.scribd.com/doc/9316096/Liturgika-Arhipiskop-Averkije-Tauev>, приступио: 15. новембра 2012.
122. Тодоровић, Јелена, *Ентитети у сенци, мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој митрополији*, Нови Сад 2010.
123. Цисарж, А. Бранко, Развој чина тајне покајања, у: *Богословље, орган Православног богословског факултета у Београду* (ур. Димитрије Стефановић) свеска 1, 2, Београд 1969, 139–155.
124. *Црквене беседе Никанора Грујића бившег православно–српског епископа пакрачког/издао Димитрије Руварац*, БМС, Патронат 1841, Земун 1892.
125. Чурчић, Лаза, *Српске књиге и српски писци 18. века*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад 1988.
126. Флоровски, Георгије, *Путеви руског богословља*, Подгорица 1997.
127. Фундулис, Јован, *Литургијске недоумице*, Епархија Жичка, Краљево 2005.
128. Шовљаков, Мара, Увид Аустроугарске власти у богослужбене књиге српске православне митрополије у периоду 1915–1918, у: *Споменица историјског архива “Срем”* (ур. Др Ђорђе Ђурић) бр. 13, Сремска Митровица 2014, 186–20.

Садржај

Увод: актуелност и значај теме.....	1
Предмет, методе и циљеви истраживања.....	1
Стање питања (status questions).....	3
Основне хипотезе истраживања.....	6
Очекивани резултати истраживања.....	8
Схематски приказ рада (по поглављима).....	8
Прелиминарна структура рада.....	10
Закључак.....	26
Скраћенице.....	27
Радна библиографија.....	28
Садржај.....	49

БИОГРАФИЈА

Петар Николић, рођен је 1. маја 1961. године у Новом Саду. Студирао је правне науке у Новом Саду и Сарајеву. Богословски институт у Београду завршио 2004. године, а дипломски рад одбранио на Богословском факултету 2008 године. Дипломске академске студије–мастер, на општем смеру уписао је 2008/9. године, а мастер рад на литургичку тему „Богословске перспективе последовања Свете тајна брака“, под руководством ментора проф. др Ненада Милошевића, одбранио је 2010. године. Докторске студије је уписао школске 20013/4. године, под менторством проф. др Владимира Вукашиновића. Бави се литургијским богословљем у Карловачкој митрополији у XIX веку. Предаје веронауку у филолошкој гимназији у Сремским Карловцима и Основној школи „Јован Дучић“ у Петроварадину.

Извештај комисије
за одобрење теме докторске дисертације
кандидата Петра Николића
под насловом
„Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији у XIX
веку“

Дана 28. октобра 2015. године студент докторских студија Петар Николић одбранио је предлог теме докторске дисертације под насловом „Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији у XIX веку“ пред Комисијом у саставу: проф. др Предраг Пузовић (председавајући), проф. др Ненад Милошевић и проф. др Зоран Ранковић.

Докторанд Петар Николић изложио је, у језгровитом усменом експозеу, мотиве за одабир теме, представио научне методе које ће користити у изради дисертације, изнео прелиминарни нацрт њене садржине и указао на значај и актуелност теме. По изложеном експозеу уследиле су сугестије, примедбе и питања чланова Комисије, као и одговори кандидата.

У првом делу писаног Образложења теме кандидат је истакао релевантност и значај теме дисертације. Наиме, поникла на почетку XVIII века (1708), када је у свом богослужбеном поретку употребљавала рукописне и штампане књиге српскословенског и рускословенског језика, Карловачка митрополија је у XIX веку доживела велику метаморфозу. Она се превасходно манифестовала у незауостављивом развоју црквене просвете коју је следствено томе пратила и експанзија штампања и прештампавања богослужбених и других књига за потребе српског народа у Карловачкој митрополији и шире. Утицај Русије и Мале Русије (Украјине) у свему томе, уосталом као и у XVIII веку, био је итекако евидентан. Поред реченог, тај утицај препознатљив је и у многим личностима и црквеним великодостојницима који су, образујући се, између осталог, на православном Истоку, стечена знања и искуства преносили у живот Српске Цркве. Свој

највећи одраз имао је у области литургијске теологије. Настављајући се на до сада истражену српску теологију и богослужење XVIII века, настојаће да у раду прикаже науку о богослужењу у њеном најширем опсегу, доказујући при том релевантност постојања одређених сегмената литургијског живота и литургијске теологије Карловачке митрополије XIX века.

Као основни истраживачки предмет и задатак дисертације јесте литургијски живот и богословље XIX века. Конкретније, у питању је научно-истраживачки рад који обухвата историјско-богословску перспективу богослужбеног живота Карловачке митрополије, односно утицај руског богословља на њега, који се пренео из XVIII у XIX век. Тај утицај биће презентован кроз образовање и статус свештенства, богослужења, са посебним освртом на служење Литургије, светотајински живот хришћана, штампање и прештампавање литургијских књига и њихово поређење, као и црквену просвету.

Кандидат је истакао да су се српским деветнаестим веком бавили углавном историчари, спорадично теолози, а литургичари врло ретко. Тек у новије време неки српски литургичари отворили су многа богословска питања која захтевају систематски приступ и озбиљан истраживачки рад. То ће потврдити оправданост ове докторске дисертације, којом би се овој теми приступило систематски и интегрално историјско-богословски, што до сада није учињено. Кандидат истиче да ће ово истраживање помоћи објективном сагледавању и разумевању улоге и значаја богословске мисли у Карловачкој митрополији у XIX веку за историју српског богослужења. Истовремено, рад треба да одговори на питање продуженог утицаја руско-украјинске теологије и њених последица на богослужбени живот у Карловачкој митрополији. Када је у питању појава и идентификација српских и руских штампаних Служабника и Требника XIX века, онда ће се одговорити на питања из којих разлога су они прештампавани, шта је разлог преписивачке делатности која је продужена у другу половину XIX века и какав је њихов садржај. Предложена докторска дисертација, кроз литургичко-богословску анализу богослужбеног живота Карловачке митрополије и њених литургијских књига, допринеће бољем разумевању развоја српског богослужења код Срба. Осим тога, очекује се да рад послужи и свеобухватнијем одговору на савремене литургичке недоумице.

Осим Увода, прелиминарну структуру рада чиниће два дела са својим поглављима и потпоглављима. Први део под општим насловом *Евхаристијско богословље у Карловачкој*

митрополији XIX века изложиће резултате истраживања историјско-географских оквира богослужбеног живота у Карловачкој митрополији у XIX веку, Литургија у богословској мисли овога периода и теолошко-литургијских проблема и расправа у архивској грађи и црквеној периодици XIX века.

Други део под насловом *Литургијске књиге у Карловачкој митрополији у XIX веку* изложиће резултате анализе особености богослужбених књига Карловачке митрополије прве и друге генерације, као и поређења друге генерације штампаних Службеника са руским и грчким Службеницима XIX века. Наиме, вишедеценијско штампање и прештампавање црквених књига, њихов садржај и богослужбна употреба утицали су директно на црквено школство, односно образовање будућих српских свештенослужитеља. Стога ће даље истраживање кандидата бити посвећено Литургици у XIX веку у Карловачкој митрополији, коју ће обрађивати у оквиру црквене просвете. Она је, делимично, у XIX веку била неодвојива од Русије, а та веза одвијала се кроз промену богослужбеног језика, набављање нових богослужбених књига, измену календара, увођење литургијских обичаја других средина, довођење руских учитеља и друго. Овом анализом, између осталог, стећи ће се увид у почетке науке о богослужењу као посебне академске дисциплине, прве посленике и ауторе литургијских приручника и уџбеника.

Богослужбени живот Срба у Карловачкој митрополији у XIX веку у знатној мери зависио је од архијереја, свештенства и моћне Аустроугарске власти. У већини дијецеза архијереји настоје да катихизацијом преко свештеника промене настало стање и што већи број лаика укључе у црквени живот. То је истовремено био и један од начина спречавања врло јаког утицаја римокатоличког прозелитизма. Ипак, и поред многих потешкоћа, континуитет евхаристијског и светотајинског живота није прекидан. Он је, у извесној мери, имао својих богословских неправилности на које, поготово током друге половине XIX века, кроз посланице, беседе и студије штампане у књигама и црквеним часописима, указују поједини српски архијереји и учени теолози. У решавању проблема, аутори литургичко-полемиких текстова највише се користе руским и украјинским литургијским и другим књигама које су, потиснувши Србуље, ступиле на богослужбени простор Карловачке митрополије још у XVIII веку. Аустроугарска власт је инсистирала на њиховом пописивању и прештампавању, и тада је покренуто питање њихове неправославности, а бројне присутне разлике у извођењу појединих литургијских радњи

на простору Карловачке митрополије довеле су до потребе за њиховом унификацијом. Осим тога, на развој богослужбеног живота у Карловачкој митрополији XIX века значајно су утицале и црквене школе, поготово у оквиру њих настанак Литургике, као посебне научне дисциплине, чијем ће развоју нарочито допринети двојица литургичара XIX века: Јован Вучковић и Јован Живковић.

Прелиминарни списак литературе чини око 230 библиографских јединица, од чега више од 90 представљају извори – рукописни и публиковани.

Докторанд Петар Николић успешно је одговорио на питања чланова Комисије, прихватајући њихове умесне примедбе. Комисија закључује да је тема која је предложена за тезу докторског рада дисертабилна и да кандидат поседује неопходне компетенције за њену успешну и благовремену обраду.

У Београду,
9. 12. 2015.

Чланови Комисије

1. -----

Проф. др Предраг Пузовић

2. -----

Проф. др Ненад Милошевић

3. -----

Проф. др Зоран Ранковић

На основу чл. 28. и чл. 65. Статута Православног Богословског факултета, Научно-наставно веће Факултета на својој 3. Седници у школској 2015/2016, одржаној 29.12.2015. године, донело је следећу

ОДЛУКУ

1. Прихвата се извештај Комисије за одобрење теме докторске дисертације **Петра Николића** под насловом "Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији у XIX веку", у саставу **др Предраг Пузовић**, редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; **др Ненад Милошевић**, редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; **др Зоран Ранковић**, доцент Православног богословског факултета Универзитета у Београду.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Кандидат је предао Већу пријаву за израду докторске дисертације.

Веће Факултета оформило је сходно актима факултета комисију за одобрење теме докторске дисертације. Комисија је у благовременом року поднела извештај Већу Факултета.

По разматрању поднетог извештаја, Наставно-научно веће Православног Богословског факултета Универзитета у Београду је донело одлуку као у диспозитиву.

Доставити:

- Именованом
- Већу научне области УБ
- У досије
- Архиви

ДЕКАН

проф. др Предраг Пузовић